

І. Г. Тарасенко

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ДОЛИНИ р. МОЛОЧНА У 1950-ті рр.

Статтю присвячено діяльності новобудовної Молочанської експедиції Інститут археології АН УРСР, що працювала у зоні будівництва Токмаківської зрошувальної системи та Південно-Українського каналу протягом 1951—1952 рр. Крім цього, робиться огляд відкритих експедицією пам'яток, які стали важливою частиною створеної на сьогодні джерельної бази для вивчення давнього минулого Північно-Західного Приазов'я від доби енеоліту до раннього середньовіччя.

Ключові слова: 1950-ті рр., Молочанська експедиція, О. І. Тереножкін, долина р. Молочна, Південно-Український канал, охоронні розкопки, пам'ятки доби енеоліту—бронзи, раннього залізного віку, доби раннього середньовіччя.

Долина р. Молочна на початок 1950-х рр. була вивченою досить мало. Поодинокі розкопки, що проводилися на цій території раніше, давали певне уявлення про характер пам'яток у регіоні, проте переважна їх більшість не була введена до наукового обігу. Можливість отримати якісно новий матеріал з'явилась у зв'язку з початком меліоративного будівництва у цьому регіоні. Перші масштабні археологічні роботи тут пов'язують із діяльністю новобудовних експедицій ІА АН УРСР. Зокрема Молочанська експедиція отримала важливий матеріал доби енеоліту—раннього середньовіччя, який довгі роки долучався до розробок вчених, завдяки професійно проведеним польовим роботам та майже повному введенню матеріалу до наукового обігу.

Статтю присвячено діяльності експедиції та огляду отриманого нею матеріалу. Основним завданням було здійснити узагальнення наявних в історіографії робіт, присвячених діяльності Молочанської експедиції та відкритих нею археологічних пам'яток. Така робота видається

актуальною, зважаючи на відсутність подібного дослідження в історії науки.

Передумови охоронних розкопок. У вересні 1950 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і зрошення південних районів України і північних районів Криму». Згідно з якою, до 1957 р. у Приазов'ї планувалося побудувати Південно-Український канал та мережу зрошувальних систем. Як свідчать архівні джерела, існувало кілька проєктів будівництва каналу, хоча забігаючи наперед зазначимо, що жоден з них не був утілений у життя: «У проєктному завданні будівництва Південно-Українського каналу передбачається створення водосховищ: на річці Молочній об'ємом на 6 млрд м³ води і на балках Комишеватка, Сухо-Іванівка, Янчекрак, Карачекрак і Чингул — загальним об'ємом на 400 м³ води. На Молочанському водосховищі планується також влаштувати плотину зі зведенням на ній двох гідроелектростанцій загальною потужністю на 27 тис. кВт. Траса Південно-Українського каналу на ділянці від о. ім. Леніна біля Дніпрогесу до Молочанського водосховища в проєктному завданні запланована у кількох варіантах: міський та позаміський ..., однак жоден з них досі не затверджений»¹. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б) У у цьому ж документі від 10 січня 1952 р. просили Раду Міністрів СРСР затвердити третій варіант траси каналу із водозабором за містом та захистом м. Великий Токмак від затоплення (Матеріали... 1951—1952, арк. 24—25). Як би там не було, план будівництва Молочанського водосховища за усіма його варіантами пере-

1. Тут і далі по тексту переклад з російської авторки статті.

Рис. 1. Карту зроблено на основі загальнодоступного у всесвітній мережі Internet зображення; А — схематичний план проходження Південно-Українського каналу та місця розташування Молочанського водосховища (1 — Каховське водосховище; 2 — Молочанське водосховище); Б — марка 1950-х рр. із зображенням цього ж плану

дбачав затоплення м. Молочанськ (докладніше див.: Тарасенко 2017б).

Дещо про майбутні плани будівництва знаходимо в архівних матеріалах, зокрема у звіті М. Я. Рудинського: «Водопідпорна дамба в 9 км завдовжки, яку буде збудовано в околицях с. Терпіння (приблизно 18—20 км на північ від Мелітополя) підніме воду на 30—32 км вище сучасного рівня дзеркала Молочної. Водю вкриваються великі простори лівого берега річки між її допливами Араб—Юшанли—Круман» (1950, с. 2). Один із учасників Терпінівської експедиції ІА АН УРСР В. Ф. Пешанов писав про невтішне майбутнє цієї території так: «Прибули на ділянку в долині р. Молочної, в районі с. Терпіння, Тамбовка Мелітопольського р-ну і с. Ново-Філіповка Ново-Василівського р-ну. Це той самий пункт майбутнього Південно-Українського каналу, де через 5—6 років буде споруджено плотину з ГЕС, буде знаходитись основна частина великого озера-водосховища» (1951, арк. 1). Далі від Молочанського водосховища траса Південно-Українського каналу йшла у напрямку Асканії-Нової, Сиваша і далі до Північно-Кримського каналу. Інше відгалуження Південно-Українського каналу від Асканії-Нової до Каховки мало з'єднати його із Каховським водосховищем. Від Молочанського моря, крім каналу на Крим, також планувалося побудувати Ногайський канал з виходом до Азовського моря (рис. 1; О строительстве..., с. 35).

Важко сказати, як би виглядала долина р. Молочна, якби у 1953 р. не помер Сталін. Про згорання цього проекту навряд чи можна жаліти. Є припущення, що водосховище очікувала сумна доля: піщаний ґрунт дуже добре пропускає воду, і рукотворне море з часом перетворилося

б на калюжу. Але це було б потім, а поки плани грандіозного бідівництва пускали «під ніж» ціле місто, численні господарства, родючі землі, разом із надіями і планами мешканців цих територій. Поміж численних пам'яток археології ми могли б втратити унікальну пам'ятку археології та природи національного значення — Кам'яну Могилу.

Розвідка у зоні спорудження Молочанського водосховища. Згідно з тогочасним законодавством з охорони пам'яток, перед проведенням будівельних робіт слід було здійснити археологічне вивчення території¹. Восени 1950 р. ІА АН УРСР провів перші розвідки у зоні майбутнього масштабного будівництва, адже ця територія була не лише недостатньо дослідженою, але й недостатньо розвіданою. Керівник Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України² М. Я. Рудинський та співробітник експедиції

1. Мається на увазі Постанова Уряду СРСР «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури» (від 14.10.1948 р. № 3898), у додатку до неї «Положення про охорону пам'яток культури». Документ передбачав, що усі пам'ятки культури на території СРСР визнавалися недоторканим усенародним надбанням та підлягали охороні з боку держави. Від тепер пам'ятки археології заборонялося змінювати, переробляти, переміщувати та знищувати. Якщо ж виникала така необхідність, як от у випадку з меліоративним будівництвом, то орган охорони пам'яток мав організувати наукове дослідження та фіксацію пам'ятки; витрати, пов'язані з цим, покладалися на будівельну організацію.

2. Експедиція створена восени 1950 р. для ефективної організації робочого процесу на новобудовах. На керівника експедиції М. Я. Рудинського покладалась обов'язки проводити від імені Інституту археології домовленості з будівельними організаціями:

Рис. 2. Долина р. Молочна із населеними пунктами, де розвідкою було виявлено курганні групи та поодинокі кургани (за: Березовець, Копылов 1950). На карті добре видно вищий правий берег річки та пологіший і густіше заселений лівий. Умовні позначення: а — «трикутник»; 1 — Заможне; 2 — Молочанськ; 3 — Кутузівка; 4 — Левадне; 5 — Долинське; 6 — курганні групи між селами Долинське та Рибалівка; 7 — Рибалівка; 8 — Любимівка; 9 — село № 9; 10 — село № 9; 11 — Новолипиівка; 12 — Аккермень; 13 — Терпіння (на основі трьохквартної карти 1865 р., ряд XXIX, лист 14, Таврійська губернія)

М. Л. Макаревич здійснили огляд території майбутнього водосховища на рр. Молочна та Конка, щоб скласти загальне враження про характер місцевих пам'яток. М. Я. Рудинський писав, що «дослідження цих територій має значні труднощі, пов'язані із своєрідним характером долин

отримувати від них необхідні плани робіт, згідно з якими розробляти план роботи експедиції; вирішувати питання фінансування, підписувати угоди тощо. У складі експедиції спочатку функціонувало сім загонів, які майже одразу у 1951 р. перетворилися на самостійні експедиції (докладніше див.: Тарасенко 2017а). Зважаючи на завдання, які виконувала Постійна експедиція на новобудовах Півдня України, її можна вважати, на нашу думку, своєрідним прототипом відділу новобудовних експедицій, який буде створений в Інституті у 1968 р.

цих річок, з дуже слабо виявленими терасами і значною товщею новітніх відкладів, що ховають під собою місця давніх стоянок і поселень. Ніде нам не вдалося виявити жодних природних відслонень, що допомагають виявити якісь культурні залишки. Отже, виявлення культурних шарів давніх поселень на берегах рр. Молочна та Конка вимагатиме заглиблених розвідкових робіт, пов'язаних із закладанням шурфів та зондажів» (1950, с. 3). Натомість розвідкою було зареєстровано понад 300 насипів давніх могил, які розміщувалися не тільки вздовж високих берегів річок, але і у долинах, і заплавах. Кургани, як правило, мали значну висоту (5–6 м заввишки з діаметром 50–60 м). За даними розвідки малих чи «невисоких» насипів в оглянутому районі виявлено не було.

Таблиця 1. Кургани долини р. Молочна, зареєстровані розвідкою 1950 р.
(за: Березовець, Копылов 1950)

№	Населений пункт	Колишня назва	Кургани, од.	Найбільший курган у групі, висота / діаметр, м
1	Заможне	Старий Монталь, Альт-Монталь	8; 35 ¹	4 / 50
2	Молочанськ	Гальбштадт	2	9 / 70—75
3	Кутузівка	Петерсгаген	5	8 м, 48—60 м
4	Левадне	Тигенгаген	6; 6; 1	4 / 40—45; 4 / 60; 5 / 50
5	Долина (Долинське)	Шейнау	9	5 / 45
6	Між Долинським і Рибалівкою	—	14	5,5 / 65 ²
7	Рибалівка	Фішау	8	4,5 / 56
8	Любимівка	Лінденау	4	6 / 50
9	Село № 7	Блюменштейн	3	4,5 / 40
10	Село № 9	Альтенау	4	6 / 70
11	Новопилипівка	Айнокас	11	7 / 55
12	Аккермень	—	10	5,5 / 75
13	Терпіння	—	5	2,5 / 35
	Усього		130	—

Примітки. Порядковий номер населеного пункту збігається з номером на рис. 1. Колишня назва деяких населених пунктів вказана на дореволюційних картах та в архівних документах. ¹ У «трикутнику». ² Крім того, чотири кургани: 4 / 45 м.

Згодом детальнішу розвідку в долинах річок Молочної та Конки провели співробітники Інституту Д. Т. Березовець та Ф. Б. Копылов, зокрема у молочанській долині ними було зареєстровано 34 курганні групи і окремі кургани, загалом 130 могил (рис. 2; Березовець, Копылов 1950)¹. У досліджуваному нами районі велике скупчення курганів дослідники відзначали на захід від м. Великий Токмак у місці злиття рр. Чингул і Токмак, де бере свій початок р. Молочна, у т. зв. трикутнику з розмірами сторін 3 км, де було зосереджено близько 40 курганних насипів (три курганні групи та окремі кургани)². Інше значне їх скупчення фіксувалося між сс. Левадне, Рибалівка і Долина (зафіксовано 44 кургани). Особливо багато їх виявлено на південь від р. Юшанли, від якої вони тягнуться майже безперервно аж до південної околиці с. Новопислівка і Кам'яної Могили. Велику групу курганів

1. О. І. Тереножкін, пишучи про кількість насипів у долині р. Молочна, вказує 35 курганних груп із 197 курганами (1960, с. 4; табл., с. 16). Кількість курганів розходиться, оскільки дослідник врахував результати досліджень Молочанської експедиції.

2. У плані польових робіт Інституту археології на 1951 р., пов'язаних із будівництвом Південно-Українського каналу, передбачалося створення чотирьох експедицій, одна з яких — Молочансько-Чингульська (керівник О. Ф. Лагодзька) — мала завдання провадити дослідження курганів, зокрема й у згаданому «трикутнику» (Первая наметка плана... 1951, арк. 15). Дослідження вказаних курганних груп пов'язані із діяльністю у 1952 р. Скіфської степової експедиції (ІІМК, Москва), а у 1980-х рр. з роботами Запорізької археологічної експедиції ІА АН УРСР.

виявили на невеликому підвищенні біля радгоспу «Аккермень» на схід від с. Терпіння. Ця група була низкою майже суцільних насипів, яка налічувала 27 добре збережених могил та багато зруйнованих оранкою курганів, які проявлялися на поверхні у вигляді плям. На підвищенні правого берега р. Молочна, навпроти с. Левадне, фіксувалася низка великих курганів, що йшли вздовж берега річки на відстані 500—700 м один від одного; приблизні їх розміри: висота 6—9 м, діаметр до 100 м. У віддаленні від річки насипи не помітні. Висота курганів була різною від ледь помітних до 1,0—2,0 м, великі кургани 5—7 м, найбільший — 9 м³, розміщений у межах м. Молочанськ; більшість курганів розорювались (рис. 1, табл. 1; Березовець, Копылов 1950).

Зважаючи на результати розвідки, для розкопок цієї території було утворено дві новобудовні експедиції Інституту археології: Молочанську під керівництвом О. І. Тереножкіна (дослідження курганів у долині р. Молочна) та Мелітопольсько-Терпінівська під керівництвом М. Я. Рудинського (дослідження Кам'яної Могили та прилеглої території)⁴.

Польові роботи: їх обсяг та учасники. Дослідження експедиції насамперед зосереджува-

3. «У самому місті [Молочанськ], на вул. Шевченка, 86 добре збережений курган, зайнятий сучасним цивилтарем. Курган великий: висота 8,5—9 м, діаметр 70—75 м» (Березовець, Копылов 1950, с. 6). Дані про дослідження цього кургану ми не виявили.

4. Про діяльність Мелітопольсько-Терпінівської експедиції та про згорання будівництва Молочанського водосховища докладніше див.: Тарасенко 2017b.

лися біля сіл Терпіння (радгосп «Аккермень») та Новопилипівка (зараз Мелітопольський р-н Запорізької обл.), де, як вже згадувалося, фіксувалися найбільші курганні групи (у подальшому Аккермень I та II). Також проводилися дослідження курганів, розташованих північніше, на правому березі р. Юшанли. Кургани переважно розміщувалися вздовж лівого берега р. Молочна: *«Лінія курганів збігалась з лінією сучасних сіл, через що складалося враження, що лівий берег вже у давнину був більш зручним для людини»*. Ще одна із особливостей місцевості — у віддаленні від берега річки курганні насипи не були помічені (Тереножкін 1960, с. 3).

Експедиція працювала у складі трьох загонів протягом 1951—1952 рр. під керівництвом О. І. Тереножкіна¹ та за участі співробітників Інституту археології АН УРСР, зокрема скіфо-античного відділу — В. А. Іллінська, М. І. Вязьмітіна², Г. Т. Титенко (Ковпаненко)³, Є. Ф. Покровська, А. І. Фурманська, відділу первісної археології — С. М. Одінцової та Н. П. Амбургер; співробітниця Державного історичного музею О. Д. Ганіної, випускника Ленінградського державного університету (ЛДУ) Л. С. Клейна, студента ЛДУ І. С. Каменецького, випускниці Київського державного університету (КДУ) А. І. Рассадович, аспірантки КДУ Т. М. Чернишової, співробітника Запорізького історико-краєзнавчого музею С. М. Мазіна, а також художників і креслярів та близько 20 землекопів. Визначення отриманого Молочанською експедицією кістяного матеріалу здійснив І. Г. Підоплічко.

Роботи 1951 р. показали, що курганів у зоні затоплення насправді значно більше, ніж було виявлено розвідкою. Того року було розкопано 60 курганів із 250 похованнями (Тереножкін 1952а, с. 15). Кургани із найбільшою насиченістю були виявлені поблизу с. Троїцьке. Їх досліджував Троїцький загін Молочанської експедиції (працював у 1951 р.) у складі Л. С. Клейна (керівник), І. С. Каменецького (заступника керівника) та студентів. Зокрема було розкопано чотири кургани із 90 похованнями. Часом у насипах курганів траплялись уламки «неолітичної кераміки», однак здійснене поруч шурфування для виявлення одночасного поселення результатів не дало (Клейн 1960, с. 142). Л. С. Клейн, зокрема, писав, що троїцькі кургани відрізняються від

інших своїм розташуванням у заплаві річки, на низьких заливних луках, значно нижче інших курганів; тільки тут були виявлені поховання, залиті ґрунтовими водами. Це, на думку дослідника, дозволяло зробити певні висновки про кліматичні зміни та водний режим за часів ямників (Клейн 1951, с. 106).

У 1952 р. Молочанська експедиція працювала разом зі Скіфською степовою експедицією Інституту історії матеріальної культури (ІМК, Москва), очолюваної Б. М. Граковим⁴. Молочанський загін вищезгаданої експедиції проводив розкопки курганів на захід від Великого Токмака (кургани між хут. Шевченка і Садовим, поблизу Великого Токмака та біля с. Заможного — розкопано вісім курганів із понад 60 похованнями та обстежено Чингульське поселення сабатинівського типу; Смирнов 1960, с. 164, 176).

4. Б. М. Граков почав працювати в Україні з 1937 р. Його запросив директор Інституту археології Л. М. Славін для дослідження курганів степової України на новобудовах Нікопольщини. Крім того, упродовж 1938—1952 рр. він досліджував Кам'янське городище на Дніпрі. Таким чином, Б. М. Граков негласно закріпив за своєю експедицією (Скіфська степова експедиція) увесь степовий регіон Подніпров'я і Приазов'я та неофіційно монополізував дослідження усіх скіфських степових пам'яток (Саенко 2015, с. 124). У 1951 р. ситуація дещо змінилася. Як свідчать архівні матеріали, домовленостей між Інститутом археології та ІМК про співпрацю на новобудовах Півдня України не було досягнуто, бо професор вимагав надати йому у повне розпорядження всю територію майбутнього водосховища на р. Молочна та Південно-Українського каналу аж до Азовського моря без права ІА АН УРСР втручатися у його роботу (Доповідна... 1951). Ще однією причиною для непорозуміння стало фінансове питання. Так, у 1951 р. під час складання кошторису було враховано інтереси ІМК та заплановано окрему Кам'янсько-Дніпровську експедицію проф. Б. М. Гракова, яка б разом з українськими колегами проводила роботи на Дніпрі. З усієї суми, виділеної на Каховську ГЕС (325 тис. крб.), Б. М. Граков запросив 250 тис. крб. (Рудинський б. р., арк. 2). Врешті-решт наступного 1952 р. було організовано археологічні дослідження на новобудовах за участю ІМК, але наукове керівництво залишалося за ІА АН УРСР (Протокол... 1951, арк. 81). Розкопки на Молочанському водосховищі у 1952 р. провадив Молочанський загін Скіфської степової експедиції під керівництвом К. Ф. Смирнова (заступник керівника експедиції) та Г. І. Мелюкової (керівник загону). Сам же Б. М. Граков сюди не приїздив (Саенко 2015, с. 128). Завважимо, що Б. М. Граков був не єдиним російським археологом, який мав подібну монополію, можна згадати, наприклад, Т. Пассек, яка, по суті, монополізувала трипільську тематику в Україні. Російські дослідники роками проводили розвідки та розкопки на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Навіть очільники Інституту в ті роки частіше були ставлениками Москви. З огляду на це, певні зміни у розстановці сил на, так би мовити, археологічному полі, що були на користь українських дослідників, можна вважати важливим кроком у бік розвитку самостійної української археології.

1. На час розкопок дослідник очолював відділ скіфо-античної археології ІА АН УРСР.

2. Дослідниця була запрошена до Інституту археології у 1948 р. як спеціаліст у галузі мистецтвознавства і культур східних народів для розробки питань скіфології. На той час Марія Іванівна була єдиною в Україні істориком-сходознавцем та знавцем культури Близького Сходу (До 95-річчя... 1991, с. 149).

3. У 1952 р. у Молочанській експедиції Галина Тихонівна познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком — художником Г. С. Ковпаненком, де він разом з іншими студентами Київської художньої школи працював креслярем (Тереножкін 1952b).

Таблиця 2. Польові роботи Молочанської експедиції протягом 1951—1952 рр.; відкрито розвідками 1950 р. Інституту археології (М. Я. Рудинський, Д. Т. Березовець, Ф. Б. Копилов)

Пам'ятка	1951 р.	Характеристика	1952 р.	Характеристика	Публікація
Кургани біля Сх околиці с. Ново-пилипівка	О. І. Тереножкін, О. Д. Ганіна	2 к., 2 п.	—	—	Тереножкін 1952b; 1953; 1960
Аккермень I, с. Терпіння	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, О. Д. Ганіна	8 к., 52 п.	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Титенко, М. І. Вязьмітіна	10 к., 74 п.; 2 м. пл., 3 п.	Тереножкін 1952b; 1953; 1956; 1960
Кургани біля Пн околиці с. Ново-пилипівка	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, О. Ф. Покровська, М. І. Вязьмітіна	5 к., 61 п.	—	—	Тереножкін 1952b; 1953; 1960
Аккермень II, с. Новопилипівка	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, О. Д. Ганіна	21 м. пл.	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Титенко, М. І. Вязьмітіна	3 к., 28 п.	Вязьмитина 1954; 1960; Тереножкін 1952b; 1953; 1956; 1960
Там само	О. Ф. Покровська, М. І. Вязьмітіна, А. І. Россадович	14 м. пл. частіше з 1 п.	—	—	Тереножкін 1952b; 1953; 1960
Долина, к. 6	А. І. Фурманська	1 к., 10 п.	—	—	Тереножкін 1952b; 1953; 1960; Фурманська 1960
Кургани, с. Троїцьке	Л. С. Клейн, І. С. Каменецький	4 к., 90 п.	—	—	Тереножкін 1952b; 1953; 1960; Клейн 1960
Юшанли, к. 1 і 8	—	—	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін	2 к., 3 п.	Тереножкін 1960

Скорочення: к. — курган, п. — поховання, м. пл. — могильна пляма.

Загалом за два польові сезони (1951—1952 рр.) Молочанською експедицією було досліджено 83 кургани (з них 36 курганів мали насип, а 47 були розорані) із 369 похованнями у них (табл. 2). З них тільки у курганній групі Аккермень було розкопано 21 курган із 189 похованнями. Склад відкритих поховань — типовий для степової смуги Півдня України: 14 енеолітичних, 259 доби бронзи (76 давньоямні, 85 катакомбні, 19 бабинських, 78 зрубних, одне білозерське); 64 раннього залізного віку (чотири кіммерійські, сім скіфських, 53 сарматські), 16 поховань пізніх кочовиків¹ (рис. 3). Кургани, як правило, містили основне давньоямне похованням та впускні поховання пізніших епох. Поодинокими були кургани із основними катакомбними та скіфськими похованнями. Крім того, було відкрито цілу низку сарматських могил, від більшості яких залишилися тільки плями. О. І. Тереножкін писав, що незважаючи на певну умовність культурного і хронологічного визначення поховань доби бронзи, все ж отриманий експедицією матеріал заслуговує на увагу, бо свідчить про те, що район с. Новопилипівка та радгоспу «Аккермень» був

1. Підрахунок поховань здійснений нами на основі опрацьованої літератури, тому він не співпадає з поданим у публікації: Тереножкін 1960, с. 5—6.

Рис. 3. Діаграма відкритих Молочанською експедицією поховань. Умовні позначення: 1 — енеолітичні поховання; 2 — ямні; 3 — катакомбні; 4 — бабинські; 5 — зрубні; 6 — білозерські; 7 — кіммерійські; 8 — скіфські; 9 — сарматські; 10 — поховання пізніх кочовиків

місцем значного зосередження населення у давньоямний та катакомбний час. А розташована поруч Кам'яна Могила може бути пам'яткою, залишеною, зокрема, і цим населенням (Тереножкін 1960, с. 6).

Матеріали досліджень 1951—1952 рр. на р. Молочна були досить повно опубліковані переважно у спеціальних виданнях ІА АН УРСР. У 1960 р. один із томів видання «Археологічні

пам'ятки УРСР» (т. VIII) був повністю присвячений дослідженням на р. Молочна. Поховання доби бронзи опубліковані О. І. Тереножкіним, сарматські поховання частково опублікувала М. І. Вязьмітіна (1954; 1960). Що стосується скіфських та поховань пізніх кочовиків, то вони, на думку О. І. Тереножкіна, не мали самостійного інтересу (1960, с. 5) і опубліковані не були. У цьому томі також містилися матеріали з досліджень Скіфської степової експедиції, які доповнювали результати українських археологів (Смирнов 1960). Неопублікованим залишився к. 8, Аккермень І, розкопки якого не були завершені, зокрема і через його значні розміри (висота 5 м, діаметр 60—65 м)¹. Протягом двох польових сезонів на кургані проводилися дослідження, відкрито 12 поховань, отримано, зокрема, матеріал ямної² та катакомбної культур³ (Ганина, Ильинская, Тереножкин 1951), який зберігається у Наукових фондах ІА НАН України. Не введеним до наукового обігу залишився і матеріал з розкопок курганів із західної околиці с. Новопипилівка, проведених навесні 1951 р. М. Я. Рудинським: серед них три сарматські кургани (частково опубл.: Вязьмітіна 1954) та один доби бронзи.

На початку 1950-х рр. дослідники досить широко застосовували методику розкопок за квадратами, схожу до тієї, що використовують під час дослідження поселень чи ґрунтових могильників. Так, у центральній частині кургану закладався розкоп, розмір якого залежав від розміру самого кургану. Половина з досліджених експедицією курганів була розорана і не мала насипу (загалом сарматські). Ті ж могили, насип яких зберігся, переважно мали діаметр 20—28 м. Тому, молчанські кургани досліджувалися методом закладання розкопів розміром від 6 × 6 (діаметр 10 м) до 20 × 20 м (діаметр 40 м), а найбільший к. 8, Аккермень І з діаметром 60 × 65 м — розкопом розміром 34 × 34 м.

О. І. Тереножкін з цього приводу справедливо зауважував, що дослідження курганів без застосування техніки негативно позначилися на пов-

ноті дослідження пам'яток. Насипи курганів, за його словами, необхідно розкопувати обов'язково на знос із суцільним або майже суцільним дослідженням ділянок між ними. Однак виконати такий обсяг робіт вручну та у стислі терміни було надзвичайно важко. Кургани до 20 м діаметром можна було розкопати за цією методикою, а от більші насипи, земля яких твердіша, розкопувалися не повністю (Тереножкін 1960, с. 5). Подальші дослідження курганів у цьому регіоні підтвердили цю думку.

Ю. Я. Рассамакін зазначав, що описана вище методика, ускладнювала виділення енеолітичних поховань у курганах, оскільки енеолітичні поховання слід розглядати у комплексі з усією конструкцією кургану та прилеглими до нього ділянками. Відірвані від загальної контексту енеолітичні поховання визначити складно, адже для них характерна значна різноманітність поховального обряду та бідність або відсутність інвентарю (1992, с. 51).

Також у молчанських курганах не було зафіксовано впускних ямних поховань із системою розміщення по колу, як правило, у полах кургану. Тому вважалося, що ця поховальна традиція була не характерною для ямного населення регіону. Пізніші новобудовні дослідження курганів у Приазов'ї засвідчили протилежне (Рассамакін 1992а, с. 71).

Незважаючи на можливі втрати, пов'язані із методикою розкопок, співробітники експедиції, як і сам О. І. Тереножкін, були досвідченими польовиками. Дослідження молчанських курганів були проведені ретельно, на високому професійному рівні.

Енеолітичні поховання. На початок 1950-х рр. виділення енеолітичних поховань у курганах було для археологів складним завданням. У публікації О. І. Тереножкін не виокремлював поховань доби енеоліту. Також він писав: «...представники ямної культури в долині р. Молочної були першими будівельниками курганів...» (Тереножкін 1960, с. 4), що на той час було думкою загальноприйнятною. Описуючи поховання доби ранньої бронзи, дослідник звернув увагу на деякі випадки відхилення від поховального обряду: «Серед древньоямних поховальних пам'яток децю відрізняється курган № 11 в групі Аккермень І. На відміну від інших, його основна могила була не у вигляді ґрунтової ями, а являла собою ящик з великих пісковикових плит, споруджений на поверхні похованого ґрунту. ... У насипу кургану відкрито п'ять впускних могил, що відрізняються від древньоямних поховань деякими особливостями обряду. ... Усі перелічені особливості у формах і орнаменті посудин з впускних могил кургану № 11 мають найбільш близькі аналогії в кераміці середнього шару Михайлівського поселення...» (Тереножкін 1960, с. 9; опис див.: Вязьмітіна та ін. 1960, с. 112). Середній шар Михайлівського поселення пов'язувався тоді дослідниками із ранніми ямниками (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962).

1. Ще однією причиною, чому дослідження к. 8 Аккермень І не були завершені, стало, вочевидь, згорання у 1953 р. будівництва Молчанського водосховища та, відповідно, зникнення нагальної потреби в рятівних розкопках у долині р. Молочна. Згорання меліоративного будівництва зумовило і згорання фінансування археологічних робіт.

2. До наукового обігу було введено один із горщиків з к. 8, Аккермень І. Дослідники встановили, що горщик походив із ямного поховання та припустили, що нанесений на ньому орнамент слід розглядати не як декор, а як піктограму, яка мала певне смислове навантаження (Денисова, Видейко 2010, с. 51).

3. Серед виявленого експедицією у к. 8 інвентарю — кам'яна сокира катакомбного часу. У попередній публікації О. І. Тереножкін згадує про цю знахідку: «у великій катакомбі чудова стеатитова полірована сокири з провухом, подібна до однієї із сокир Бессарабського скарбу» (Тереножкин 1952а, с. 17). Сокира не була опублікована так само, як і інші матеріали з цього кургану.

Серед курганів катакомбного часу на р. Молочній О. І. Тереножкін звертав увагу на к. 13, Аккермень І, поховання у якому також мали негіпові для цієї культури риси. Це були «випростані» кістяки в овальних ямах під кам'яними закладками. Цікаво, що к. 13 зливався полами з к. 11, обоє були енеолітичними.

Переосмислення матеріалів із вказаних поховань почалося з відкриттям Михайлівського поселення, нижній шар якого визначали як доямний. Так, на основі кераміки із нижнього шару Михайлівського поселення та схожих до неї горщиків із кургану в с. Осокорівка, В. М. Даниленко (1955, с. 128) виділив пам'ятки типу Осокорівка—Михайлівка І. О. Г. Шапошникова вважала, що комплекс із п'яти поховань к. 13, Аккермень І синхронний з нижнім шаром цього поселення (1971а, с. 252), тобто за доби міді Північне Приазов'я населяли племена, що залишили пам'ятки т. зв. «нижньомихайлівського» типу (1987, с. 6, рис. 3). Цієї ж точки зору дотримувався Д. Я. Телегін і відносив до нижньомихайлівських п. 3, к. 13, Аккермень І (1971, с. 13—14; с. 10, рис. 4: 4) та виявлену у давньооямному похованні кам'яну стелу (Новопилипівка, к. 5, п. 9). Загалом дослідник відносив усі пам'ятки у Північному Приазов'ї, Наддніпрянщині та Причорномор'ї, які не належали до середньостогівських чи пізньотрипільських, до пам'яток нижньомихайлівського типу. Цей підхід до інтерпретації енеолітичних поховань почав змінюватись з початку 1980-х рр., коли І. Ф. Ковальова із строкатого комплексу нижньомихайлівських пам'яток виділила «випростані поховання в овальних ямах» у постмаріупольську культуру (1980, с. 50—55). Дещо пізніше Ю. Я. Рассамакін (2000) на основі загалом цього ж матеріалу виокремив квітянську культуру (група І його класифікації). Крім того, цьому досліднику належить перша узагальнювальна робота, в якій аналізується матеріал енеоліту—ранньої бронзи Північно-Західного Приазов'я та виокремлюється комплекс енеолітичних поховань, дослідження Молочанською експедицією (Рассамакін 1992а; Рассамакін 2004b).

Ю. Я. Рассамакін на матеріалі молочанських курганів (курганна група Аккермень І) виділяє сім поховань квітянської культури (Rassamakin 2004b, S. 13—14). У к. 13 випростані поховання утворювали групу із п'яти поховань під кам'яними закладками (п. 3, 4, 5, 6, 7); у к. 18 — із двох (п. 1, 2) (Рассамакін 1992а, табл. 1; 2000, с. 130, табл. 1: 5). У ґрунтовному каталозі дослідника серед невизначених енеолітичних поховань значаться п. 10, 14, к. 11 та п. 12, к. 4 Аккермень І (Rassamakin 2004b, S. 160—161).

Для виділених квітянських поховань було характерне розміщення групами під одним насипом, часто під кам'яними закладками та відсутність інвентарю. Безінвентарність, притаманну постмаріупольським похованням, відзначала І. Ф. Ковальова (1984). З-поміж комплексу пам'яток постмаріупольської культури

дослідниця виділяла молочанську групу, яка за низкою ознак відрізнялась від еталонної групи Орельсько-Самарського межиріччя. Ю. Я. Рассамакін (2000) відносив комплекс випростаних поховань молочанських курганів до зони ближньої периферії поширення квітянської культури. Серед його особливостей дослідник відзначав: типологічну єдність форм поховальних ям, переважання поховань без вохри і слабопофарбованих, відсутність сформованих шматків вохри, наявність кам'яних споруд (закладки, кромлехи), що зближує їх із квітянськими похованнями Правобережжя, а для пам'яток Орельсько-Самарського межиріччя не характерне (Рассамакін 1987, с. 38).

Іншу групу енеолітичних поховань, відкритих у молочанських курганах, Ю. Я. Рассамакін виділяє у животилівсько-вовчанський тип (група ПС). Ще раніше поховання цієї обрядової групи І. Ф. Ковальова (1978) віднесла до животилівського типу. Зокрема у молочанських курганах було відкрито чотири поховання групи ПС: п. 3, к. 11; п. 7, к. 2; п. 1, 8, к. 13 Аккермень І (за: Rassamakin 2004b, S. 141—142). Поховання характеризуються скорченою на боці позою кістяка із зігнутими у ліктях руками, кисті перед обличчям (поза адорації). Як правило, такі поховання розміщуються по одному, рідше по два у кургані. Подальші дослідження на р. Молочна показали, що вона, так само як і р. Самара, є місцем підвищеного скупчення поховань животилівсько-вовчанського (животилівського) типу, тобто тут були відкриті кургани з двома-трьома похованнями під одним насипом.

Крім переліченого вище, Ю. Я. Рассамакін (1990, с. 69—70) припускав, що до енеолітичних можна віднести к. 3 та 5, Новопилипівка пн. околиця та к. 12, Аккермень І, для яких були характерні кільцеві рови із материковим викидом з них на поверхню насипу, що разом з іншими ознаками, на думку дослідника, свідчить про енеолітичний час їх створення. Про виявлення квітянської кераміки поблизу с. Троїцьке (розкопки Л. С. Клейна) згадує В. М. Даниленко (1974, с. 64), так само вона згадується у щоденниках самого автора розкопок, у звіті та у публікації матеріалів. Проведені Ю. Я. Рассамакіном пошуки кераміки у фондах ІА НАН України та шурфування останців цих курганів не дали результатів (Рассамакін 2000, с. 172).

Виявлені експедицією енеолітичні поховання хоч і були нечисленними, однак дозволяють окреслити певну історичну картину регіону. Передовсім зазначимо, що судячи з кількості поховань, численність населення за доби енеоліту була незначною. Ранній енеоліт у степу представлений пам'ятками скелянської культури, яка датується 4750—4100 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 180—181). Поховань, які б належали до ранньоенеолітичного часу, експедицією виявлено не було. Проте Ю. Я. Рассамакін відзначав один із пунктів ранньоенеолітичної кераміки, виявлений під час дослідження

к. 5, на площадці III, с. Новопилипівка (1992, с. 137). Крім того, пізнішими розкопками біля Кам'яної Могили було виявлено поселення середньостогівської культури (про них див.: Даниленко 1986; Телегін 1990). Поховання квітянської (постмаріупольської) культури, яка датується 3900/3800—3500/3400 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 212—213), репрезентують середній та пізній енеоліт. Період фінального етапу пізнього енеоліту представлений у регіоні похованнями животилівсько-вовчанського (животилівського) типу, який датується 3500/3400—3000/2900? рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 213). Отриманий незначний матеріал свідчить про те, що розвиток енеоліту у Північно-Західному Приазов'ї проходив тими ж етапами, що і на інших територіях (Рассамакін 1992a, с. 139).

Ямні поховання, виявлені Молочанською експедицією, налічували 76 од. (їх опис див.: Вязьмітіна та ін. 1960; аналіз див.: Тереножкін 1960, с. 3—16). О. І. Тереножкін писав про типовість ямних поховань у регіоні, але відмічав і їх особливості: «*Ознаки цих поховань цілком характерні і загальною стійкі для давньоямної культури всього південноросійського степу. Трапляються деякі відхилення, але вони мають аналогії у інших регіонах*» (1960, с. 5). Так, переважна більшість ямних поховань була здійснена у простих ямах із заокругленими кутами, кістяк лежав на спині із зігнутими ногами, що впали на бік (як правило, правий), головою орієнтований на схід і північний схід, інвентар відсутній або бідний. Крім простих ям, траплялись ями із заплічками, характерні для впускних поховань. Постійною ознакою була пофарбованість кістяків і посипка дна могили вохрою. Поховальні ями мали перекриття кам'яними плитами чи дерев'яними колодами та очеретом. Камінь для перекриття брали із Кам'яної Могили (курганні групи біля с. Новопилипівка і Аккермень I). Натомість у курганах поблизу сіл Троїцьке і Долина, де немає природних відслонень каменю чи інших його джерел, кам'яні перекриття відсутні. О. І. Тереножкін відзначав, що у Приазов'ї простежується залежність характеру перекриття від місцевих умов, а тому цю рису обрядку, на його думку, мабуть, не можна розглядати ні як локальну, ні тим більше етнічну ознаку, специфічну для окремих племінних груп (Тереножкін 1960, с. 7). Натомість Ю. Я. Рассамакін, характеризуючи ямні поховання регіону, цю ознаку вважав локальною, поява якої у більш північних і південних регіонах можна розглядати як результат переміщення у ці зони населення з цією традицією поховального ритуалу (Рассамакін 1992, с. 77).

Виявлені Молочанською експедицією матеріали ямних поховань разом із матеріалами відкритого 1952 р. Михайлівського поселення, верхні шари якого за тогочасною інтерпретацією залишило ямне населення, розкривали перед дослідниками зовсім іншу картину рівня культурного розвитку ямних племен. Нагадаємо, що досі про-

тягом тривалого часу не викликала заперечень думка про те, що ямні племена — це невеликі розрізнені мисливсько-рибальські групи із пануванням матріархальних відносин (Круглов, Подгаецкий 1935).

Отож, виявивши в одному з курганів на р. Молочній залишки двох дерев'яних коліс із масивними ступицями від гарби (Аккермень I, к. 8, п. 14, неопубліковане), О. І. Тереножкін писав: «*Завдяки новому отриманому матеріалу стало абсолютно очевидним, що племена давньоямної культури являють собою не відсталіх мисливців і рибалок, якими їх вважали раніше, а високими за рівнем культури скотарями*» (1952b, с. 10). Схожу думку дослідник вже висловлював, коли виявив залишки подібної гарби вперше (Сторожова Могила, 1949 р.). Зокрема він припускав, що вказана знахідка може змінити уявлення археологів про ямну культуру: «*рівень розвитку давньоямної культури ... міг бути значно вищим, ніж той, що характеризується звичайним могильним інвентарем, архаїчним посудом з круглими і гострими денцями, кам'яними знаряддями та окремими виробами з міді*» (Тереножкін 1951, с. 190). Даючи оцінку історичному значенню Михайлівського поселення його дослідниця О. Ф. Лагодовська завважувала: «*Повністю має бути відкинута розуміння про низький рівень розвитку господарства у племен давньоямної культури ніби то мисливців і риболовів із зачатками скотарства. Матеріали [його] культурних шарів переконливо вказують на значний розвиток скотарства ще на передямному етапі*» (1955, с. 121).

Ще однією знахідкою, яка, на думку О. І. Тереножкіна, могла свідчити про рівень розвитку ідеології у ямних племен, стала антропоморфна стела, що була частиною кам'яного перекриття ямного поховання (Новопилипівка (пн. околиця), к. 5, п. 9). На той час в археології усталеною була думка про кіммерійську приналежність кам'яних скульптур у курганах (Даниленко 1951). Проте виявлення стели над ямним похованням ставило цю думку під сумнів: «*Всі знайдені in situ стели зв'язані з похованнями, здійсненими за давньоямним звичаєм; їх зв'язок із заупокійним культом древньоямних племен більше вже не може викликати сумніву*» (Тереножкін 1960, с. 7). Пізніше, коли кількість цього виду пам'яток зросла, Д. Я. Телегін висловив думку, що переважна більшість т. зв. давньоямних стел можуть бути виготовленими населенням попереднього енеолітичного періоду, а ямні племена використовували їх повторно. Зокрема згадану стелу він вважав творінням нижньомихайлівського населення, яке за доби міді населяло Північне Приазов'я (Телегін 1971, с. 5, рис. 2: 1). Цікаве зауваження зробив Л. С. Клейн, який вважав, що творцями стел, найімовірніше, було ранньонеолітичне населення, оскільки і у нижньомихайлівських похованнях стели використовувались у перекриттях могил, тобто повторно (2007).

З поміж впускних ямних поховань О. І. Тереножкін виділяв невелику групу колективних поховань, що містили по два, рідше три кістяки у могилі, і зазначав, що ці поховання були «звичайними і найчастіше менш урочисто обставленими усіма елементами поховального ритуалу» (1960, с. 9), що не зовсім так. Радше навпаки — у колективних похованнях ямників було виявлено кераміку, знаряддя праці, кістяні прикраси, вістря стріл, вироби з міді. О. І. Тереножкін також відзначав серед інвентарю «чудовий крем'яний ніж» та «гарно збережений мідний ніж списоподібної форми» (1952а, с. 16). Дослідник заперечував поширену в археології думку В. О. Городцова про ритуальні умертвіння осіб у колективних похованнях, натомість вбачав у них склепи, де ховали членів однієї сім'ї чи родової групи (Тереножкін 1960, с. 9). На користь ритуального умертвіння висловлювався учасник експедиції Л. С. Клейн (1979). Ю. Я. Рассмакін, оперуючи у своїй дисертації значно більшим матеріалом (≈600 ямних поховань Північно-Західного Приазов'я) вважав колективні поховання ямників сімейними та відзначав високий відсоток інвентарності таких поховань (1992, с. 121).

О. І. Тереножкін здійснив першу змістовну характеристику поховального обряду та інвентарю пам'яток ямної культури Північно-Західного Приазов'я. Дослідник припускав, що долина р. Молочна могла бути одним із центрів, де складалася і розвинулася ямна культура (Тереножкін 1953, с. 88). Він розділив усі поховання на дві групи: основні та впускні, дав докладну характеристику поховального обряду кожної з груп та порівняв їх. Завдяки цьому йому вдалося помітити певні ознаки видозміни поховального обряду та інвентарю від більш ранніх до пізніших. Це стосувалося появи положення на боці, нетипової орієнтації небіжчика, асортименту та кількості інвентарю, появи ям із заплічками (Рассмакін 1992а, с. 15—16).

До найбільш ранніх дослідник відносив одне із впускних поховань з к. 11, де було виявлено, за його словами, кераміку типу середнього шару Михайлівського поселення (Тереножкін 1960, с. 71). Найімовірніше, ця інтерпретація була хибною, хоча у подальшому використовувалася для хронологічних побудов (Лесков 1967, с. 9). Серед поховань пізнього етапу дослідник припускав поховання із відхиленнями від традиційної орієнтації небіжчиків головою на північний захід, захід та ін., для яких була характерна більша кількість інвентарю (округлодонний горщик із ручкою і петлею, кам'яний пест, кістяний гарпун і кістки від покладеного як напуття їжа м'яса тощо) (Тереножкін 1956, с. 71).

Принцип поділу поховань на основні та впускні, який обрав О. І. Тереножкін, М. Я. Мерперт (1968, с. 504) справедливо вважав помилковим, оскільки він не міг бути вичерпним та відображати реальну кількість хронологічних груп та взаємодію між ними. Однак, зважаючи на культурно-хронологічну особливість ямних поховань

на р. Молочній, яка полягала у тому, що основні ямні поховання відрізнялися стабільністю орієнтування (схід—північний схід) та пози небіжчика (на спині з підігнутими ногами та прямими руками), що дозволяє відносити їх до найбільш ранніх; натомість впускні не характеризувались такою єдністю вказаних ознак. Такий самий принцип для характеристики ямних поховань на р. Молочній застосовували і пізніше (Болтрик, Левченко, Фиалко 1991)¹.

М. Я. Мерперт (1968; 1974), використовуючи зокрема і матеріали ямної культури молочанських курганів, розробив першу найповнішу культурно-хронологічну періодизацію ямних пам'яток. Дослідник виділив дев'ять локальних варіанти ямної культурно-історичної області (термін вперше ним запропонований) на усій території її існування від Південного Приуралля до Дністра (Мерперт 1974, с. 13). А також виділив три хронологічні періоди у розвитку давньо-ямних племен на всій території їх поширення. На матеріалах молочанських курганів ним було виділено та охарактеризовано приазовський варіант ямної культурно-історичної області.

Вивчення ямних пам'яток території України та певне узагальнення наявного давньо-ямного матеріалу належить О. Г. Шапошниковій (1971b; 1985). Так, дослідниця дала характеристику культури та виділила чотири її локальні варіанти, зокрема приазовсько-кримський був виділений на матеріалі Молочанської експедиції. Науковиця писала, що цей варіант виділяється досить умовно, бо має багато спільних рис із нижньодніпровським. Зокрема, вона подавала такі його особливості: закономірність у положенні кістяка — основні на спині із північно-східною орієнтацією, впускні на спині і на боці без стійкої орієнтації, майже відсутність інвентарю (кераміка яйцеподібної форми, горщики і миски, які мають велику кількість ручок і вушок) (Шапошникова 1971b, с. 275—278). У своєму хронологічному поділі ямних пам'яток О. Г. Шапошникова продовжувала дотримуватися запропонованого раніше підходу: ранній (відповідав Михайлівці II) та пізній (Михайлівці III) (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962). Серед найбільш ранніх у Північно-Західному Приазов'ї дослідниця називала п. 14, к. 11, Аккермень I (Шапошникова 1971b, с. 269). Для пізніх поховань, на її думку, характерна поза небіжчика на боці, збільшення кількості поховального інвентарю та окремі його зразки (як наприклад, кістяні молоточкоподібні шпильки

1. У 1987 р. дослідження курганів на лівому березі р. Молочної (с. Константиївка, Мелітопольський р-н) проводила Приазовська експедиція. Ці кургани входили до складу значного розміру могильника, що складався із ланцюгів курганних груп, які йшли від устя р. Молочної до її впадання у Молочанський лиман. По суті, ці дослідження стали продовженням рятівних робіт, розпочатих Молочанською експедицією (Болтрик, Левченко, Фиалко 1991).

чи бронзові листоподібні ножі, кераміка) (Шапошникова 1971b, с. 272).

У комплексі ямних поховань Північно-Західного Приазов'я Ю. Я. Рассамакін виділив 10 типів, врахувавши такі ознаки, як обряд, інвентар, розміщення поховань у курганному насипі. Питання виділення ранніх ямних поховань у Північно-Західному Приазов'ї, на думку дослідника, досить складне і потребує ретельного вивчення (Рассамакин 1992a, с. 123). Отримані згодом понад 30 радіовуглецевих дат для ямних (26) та катакомбних (8) поховань (Рассамакин 2006, с. 134) лише підтвердили відсутність у молочанському регіоні можливостей для розробки чіткої періодизації пам'яток місцевої ямної культури. Тому замість традиційних для аналогічних регіональних досліджень локальних періодизацій, була намічена лише динаміка розвитку поховального обряду ямної культури (Рассамакин 2006, с. 139). Серед ознак пізньоямного поховального обряду дослідник, зокрема, називає парні та колективні поховання, які, імовірно, відображали певні зміни в соціальній структурі суспільства (Рассамакин 1991, с. 55).

Крім того, дослідник прийшов до висновку, що ямні поховання Північно-Західного Приазов'я здійснені за досить стійким обрядом, а виявлені «відхилення від норми» відображають не стільки хронологічні, скільки певні етнокультурні і соціальні відмінності (Рассамакин 1992a, с. 202). Також дослідник висловив цікаву думку про те, що перші катакомби будувало саме «ямне» населення регіону, а не «якісь емігранти». На його думку, катакомба з'явилася на завершальному етапі процесу розвитку поховальної конструкції «ямників» (Рассамакин 2006, с. 140). Однак ця точка зору залишається предметом дискусії, натомість більшість дослідників не заперечують проти нетривалого співіснування пізньоямного та ранньокатакомбного населення (Братченко, Шапошникова, 1985; Ніколова, Черних 1997; Гей 2011 та ін.).

Молочанською експедицією було відкрито 85 **катакомбних поховань**. Найчастіше вони були впускними, хоча траплялися і основні у курганах висотою до 0,3—0,4 м (Новопилипівка, розораний к. II; Аккермень II, розораний к. 4, к. 2, к. 3; Аккермень I, к. 7; Троїцьке, к. 4). Також вздовж правого берега пересохлого русла р. Юшанли (впадає у р. Молочна) було досліджено дві глиняні плями від розораних катакомбних курганів (к. 1 та 8) (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 134—135).

Характерною формою поховальної споруди для цих поховань була катакомба, що, як правило, мала вхідну яму широкої майже овальної чи прямокутної форми, устя у вигляді низького аркового ходу, поховальні камери, які викопувалися поздовжньо, рідше впоперек по відношенню до входу, камери були півовальної форми. Переважають катакомби з одиночними похованнями з розмірами від малих до дуже великих, поза кістяка у скорченому положенні на спині, на боці і на боці із значним поворотом на спину, обличчям

до виходу, ліва рука найчастіше покладена на тазі. Траплялися також випростані на спині кістяки (Тереножкін 1960, с. 10). Для катакомбних поховань характерна значна кількість та різноманітність поховального інвентарю: кераміка, крем'яні вістря стріл, різноманітні вироби з кістки, бронзові речі, ритуальна їжа (Тереножкін 1960, с. 9—13). Так, наприклад, у к. 8, п. 7, Аккермень I (не опубліковане) було виявлено 10 од. (прикраси, амулет, знаряддя). Серед інвентарю знайдено і напівзотлілі дерев'яні предмети. Крім того, виявлено шматок грубої вовняної тканини та залишки крученого джгута (Аkkerмень I, к. 14, п. 10), які, найімовірніше, залишилися від «килимка» чи савана. За словами О. І. Тереножкіна, предметів із дерева та тканини у катакомбних похованнях досі не виявляли. Курильниць, таких типових для катакомбних поховань інших регіонів, у молочанських курганах знайдено не було (Тереножкін 1952a, с. 16—17).

Відкриті колективні поховання катакомбників О. І. Тереножкін інтерпретував як склепи, коли кістяки попереднього похованого зсувалися у бік, а на їх місце клали іншого небіжчика. Ця зафіксована традиція, на думку дослідника, мала важливе значення і заперечувала міркування В. О. Городцова про ритуальне умертвіння підлеглих осіб у колективних похованнях та існування у катакомбниках канібалізму (Тереножкін 1960, с. 10). А подвійні катакомби (було виявлено одну у п. 9, к. 3, Троїцьке), на думку О. І. Тереножкіна, через відсутність зсунутих кісток попереднього покійника могли бути «*кращим прикладом додержання поваги до останків раніше похованих людей*» (1960, с. 10). Хоча С. Ж. Пустовалова згадана подвійна катакомба, у одній із камер якої небіжчик лежав уздовж короткої осі у ногах іншого покійника, наштотувала на думку, що він супроводжував головного небіжчика і був навмисно умертвлений з ритуальною метою (2015, с. 197). Цей приклад, зокрема, дослідник використовував для доведення існування у ямно-катакомбному суспільстві станово-кастової системи.

Дослідження Молочанської експедиції також зафіксували невідому досі поховальну традицію. У двох курганах у катакомбі було виявлено два черепи, у яких тім'яна та потилична кістки були «залиті» суцільним шаром смоли товщиною 2—3 мм (Аkkerмень I, к. 14, п. 7: Вязьмітіна та ін. 1960, с. 62) та 1—2 мм (Аkkerмень II, к. 20, п. 1: Вязьмітіна та ін. 1960, с. 126—127) (Тереножкін 1952a, с. 17). Дослідник писав, що суть цього ритуального явища невідома (Тереножкін 1960, с. 11). Натомість Л. С. Клейн, опираючись на дані етнографії, інтерпретував цю традицію як обряд скальпування у катакомбних племен (1961, с. 109). Ю. Я. Рассамакін відносив вказані поховання до ранньокатакомбних та зазначав, що традиція використання смоли на кістках похованих (вухні та очні «тампони», «хлібці», пластини тощо) хоч і рідкісна, однак не унікальна для ямних та ранньокатакомбних поховань

Північно-Західного Приазов'я. Наявність схожої традиції у похованнях пізньоеолітичного часу вказувала на її давність. Про зміст цієї традиції можна тільки здогадуватися, зокрема дослідник вважає, що застосування смоли у похованнях могло виконувати певні лікувально-магічні функції. Пов'язувати її якимось чином із традицією моделювання черепів в інгульській катакомбній культурі підстав немає (Рассамакин 2017, с. 70—72).

Отриманий експедицією матеріал почав активно залучатися дослідниками до їхніх культурно-історичних розробок. Так, на початку 1950-х рр. катакомбні пам'ятки Приазов'я та степового Подніпров'я, опинилися у центрі дискусії, що стосувалася походження катакомбної культури. Представники популярної тоді автохтонної теорії, яка пов'язувала розвиток катакомбної культури із автохтонним пізньоямним населенням (Кривцова-Гракова 1962), опиралися у своїх розробках, зокрема, і на матеріали молочанських курганів (Попова 1955). О. І. Тереножкін також був прихильником цієї теорії, зокрема він виділяв типи ранньокатакомбної кераміки, які походили із ямного посуду (Юшанли, к. 1; Аккермень I, к. 7, п. 2; к. 12, п. 1; к. 17, п. 2; к. 19, п. 1; Новопилипівка, к. 2, п. 6 та ін.). У попередніх публікаціях дослідник зазначав, що отриманий експедицією катакомбний матеріал переконаливо підтвердив правильність висновків О. О. Кривцової-Гракової (Тереножкін 1953, с. 88). Утім, матеріал з молочанських курганів був неоднорідним, що дозволило досліднику згодом справедливо ставити під сумнів етнічну єдність катакомбних племен в усьому ареалі поширення цієї спільноти. Також він зазначав, що молочанські кургани, як йому видавалося, не давали досить ясних даних про поступовий перехід від давньоямних поховальних споруд до могил катакомбного типу. Багато елементів катакомбного поховального обряду, незважаючи на спільні риси, були загалом чужі традиціям ямної культури (Тереножкін 1960, с. 13).

Серед представників міграційної теорії — М. І. Артамонов (1937), С. С. Березанська та О. Г. Шапошникова (1957), Л. С. Клейн (1962; 2007), який висловив гіпотезу про західні витоки катакомбної культури та ін. Пізніше, дещо переосмисливши новий матеріал, О. Г. Шапошникова зазначала, що прихильники автохтонної і міграційної теорії проблему походження всієї катакомбної культурної області підміняли питанням про складання однієї з її груп і розв'язання її помилково переносили на всю культурну область (1971с, с. 333).

Вже у 1980-х рр. отримані нові матеріали з катакомбних пам'яток переконаливо засвідчили значну роль ямного компоненту у складанні ранньокатакомбних пам'яток. О. Г. Шапошникова та С. Н. Братченко визнавали цей процес на значній території поширення катакомбної культури. І додавали, що така трансформація ямних племен, що призвела до виникнення нового

культурного утворення, відбулася за наявності зовнішнього імпульсу, що походив, імовірно, із Північного Кавказу (Братченко, Шапошникова 1985, с. 419). На сьогодні спостерігається відхід від міграційного підходу у формуванні катакомбної спільноти і навіть рішучі прихильники зовнішніх імпульсів визнають у ньому значну роль місцевих груп і автохтонних процесів (Гей 2011, с. 4).

Інше дискусійне та складне питання історії катакомбних племен стосувалося розробки періодизації та хронології катакомбної спільноти. За словами О. І. Тереножкіна, катакомбний матеріал молочанських курганів не містив даних для розв'язання цього питання (1960, с. 12). На основі отриманого керамічного матеріалу дослідник виділяв більш ранні поховання, оскільки вони містили горщики ямного типу. За нашими підрахунками, поховання за ямним обрядом (тобто «скорчено на спині») становили переважну більшість. Так само вони переважають у катакомбних похованнях, що були основними у курганах. За сучасною термінологією, це — ранньокатакомбні поховання. Однак зазначимо, що поза цих поховань могла бути і скорчено на боці зі значним розворотом на спину. Дослідники пояснюють це тим, що у ранньокатакомбних похованнях домінує слабоскорчена поза небіжчиків на правому боці із розворотом на спину. Після розкладання тканини корпус похованого завалювався на спину з правою витягнутою вздовж тіла і лівою злегка зігнутою у ліктьовому суглобі руками (Братченко 2001). У загальних рисах, пози у ранніх катакомбних похованнях співпадали із попереднім пізньоямним періодом (Болтрик, Левченко, Фиалко 1991, с. 83).

Катакомбні поховання пізніших періодів характеризувалися позою небіжчиків на боці або випростано на спину. Описуючи такі поховання у регіоні, дослідники відзначали появу випростаних на спині поховань не лише для інгульської групи, а й для дніпро-азовської групи катакомбної спільноти (Братченко, Шапошникова 1985, с. 413).

С. Н. Братченко та О. Г. Шапошникова (1985, с. 418) запропонували трьохетапну періодизацію пам'яток катакомбної спільноти: ранній (2000—1900 рр. до н. е.), середній (1900—1700 рр. до н. е.), пізній (1700—1600 рр. до н. е.), яка з деякими корективами до тепер залишається актуальною. На сьогодні на основі значно більшого матеріалу та за наявності радіокарбонних дат Е. Кайзер (2011, с. 16) виділяє у Нижньому Подніпров'ї та Північному Приазов'ї два хронологічні етапи катакомбної спільноти: ранній (Т-подібна катакомба та скорчена поза) та пізній (катакомба та випростана поза на спині, що відповідає інгульській культурі). Молочанський матеріал цілком вписується у цю періодизацію.

Отриманий експедицією матеріал катакомбної спільноти був досить своєрідним, що змушувало виділяти його в окремий локальний варіант. Так, О. Г. Шапошникова виділила його

в приазовсько-кримську групу (1971с, с. 319). Пізніше С. Н. Братченко та О. Г. Шапошникова (1985, с. 403) виділили його у дніпро-азовську групу, об'єднавши під цією назвою пам'ятки двох регіонів, які раніше розглядалися окремо (Попова 1955; Шапошникова 1971с). Дніпро-азовська група була поширена у Нижньому Подніпров'ї, Північному Приазов'ї, Криму. Західний кордон групи залишався не вивченим, через недостатню розмежованість її із пам'ятками інгульської культури (Братченко, Шапошникова 1985, с. 412—413). Крім того, деякі дослідники виділяли приазовську (ранньокатакомбну) культуру (Николаева, Сафронов 1979). С. Ж. Пустовалов, використовуючи, зокрема, і матеріал Молочанської експедиції, намагається довести тезу про тривале співіснування пізньоямних, ранньокатакомбних та інгульських племен, зокрема і у Приазов'ї (Пустовалов 1992; 2015), що суперечить періодизації, побудованій на спостереженнях за стратиграфією курганів, та наявним хронологічним розробкам (Рассамакин 2006; Кайзер 2011).

Дослідженнями експедиції було отримано матеріал інгульської культури, який не був виділений О. І. Тереножкіним. Поодинокі випростані на спині поховання у катакомбах вже були відомі, однак ще не отримали свого осмислення через недостатню джерельну базу. З виділенням інгульської культури на матеріалі новобудовної Миколаївської експедиції (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977) почнетися і вивчення цього культурного явища.

Питання характеру та історичного розвитку інгульської культури залишається досить складним, незважаючи на те, що після її відкриття пройшло вже чимало часу. Спочатку О. Г. Шапошникова обмежувала східний її кордон р. Дніпро. Згодом зазначала, що племена інгульської культури проникали і в Левобережний Степ, однак тут вони не склали суцільного масиву. Складним для розуміння культурного процесу, на думку О. Г. Шапошникової та В. М. Фоменка (2002), виявилися інгульські пам'ятки басейну р. Молочна.

С. Ж. Пустовалов, оцінюючи отриманий Молочанською експедицією матеріал, відзначав їх важливе значення для вивчення інгульської культури, оскільки нею було отримано матеріал із 40 поховань цього типу (Пустовалов 2005, с. 13). Понад те, дослідник вважає басейн р. Молочної політичним супер-центром інгульської культури (Пустовалов 2015).

За нашими підрахунками, що ґрунтуються на публікації матеріалів молочанських курганів (Вязьмітіна та ін. 1960), у курганах, досліджених Молочанською експедицією, катакомбних поховань з випростаними на спині кістяками було виявлено 15 од. Цей поховальний обряд разом із округлою формою вхідної ями та овальною (квасолеподібною) формою камери були притаманні для інгульської катакомбної культури. У незначній кількості було виявлено типові для інгульської культури посудини із прокресле-

ним орнаментом (наприклад, чашечка із насипу к. 12, Аккермень I, фрагментована посудина із п. 21, Троїцьке тощо).

Однак найбільш яскраві інгульські поховання регіону були відкриті у верхів'ї басейну р. Молочна (зорема кургани поблизу сіл Заможне, Виноградне, Жовтневе Токмацького р-ну) завдяки роботі Запорізькою археологічною експедицією ІА АН УРСР. Протягом 1980—1985 рр., крім численного інвентарю, дослідники у цих похованнях виявили серію поховань інгульської культури з модельованими черепами (загалом 46 черепів). Серед аналогій цим знахідкам дослідники називали п. 4, к. 1, Аккермень I, де в очницях жіночого черепа лежали грудки червоної фарби (Отрощенко, Пустовалов 1991, с. 59). Така кількість поховань з модельованими черепами (60 % від усієї кількості відкритих катакомб) дозволяє розглядати цей район найбільшим осередком поширення згаданої традиції (Там само, с. 74).

Бабинська культура. Поховання культури не були виділені О. І. Тереножкіним із загального масиву поховань доби пізньої бронзи, а віднесені ним за схожим поховальним обрядом до зрубних. Що не дивно, судячи з історії вивчення цієї культури. Так, у 1960 р. С. С. Березанська виділила культуру багатоваликів кераміки на матеріалі поселень (Березанская 1960), до цього цей матеріал відносився до пізньокатакомбного часу (Попова 1955). О. І. Тереножкін погоджувався з Т. Б. Поповою та називав пам'ятки із багатоваликовою керамікою «пізньокатакомбними» (Отрощенко 2002, с. 38).

Завдяки діяльності новобудовних експедицій у зоні меліорацій та отриманню значної кількості матеріалу із курганів, у середині 1970-х рр. з'явилась можливість виділити ознаки бабинських поховань та розробити їх систематизацію (Писларий 1975). Аналіз кераміки із поселень показав, що багатоваликівий орнамент не є у ній домінуючим, що у подальшому стало однією із причин для зміни назви на більш точну за епонімною пам'яткою — бабинська культура (детальніше див.: Литвиненко 2002, с. 76). Сучасною розробкою питання цієї культури займається О. Р. Литвиненко. Він же вводить поняття культурного кола Бабине та подає його структуру, згідно з якою поховання Північно-Західного Приазов'я належать до дніпро-донської бабинської культури — ДДБК (Литвиненко 2009).

Поховання бабинської культури у молочанських курганах були виділені В. В. Отрощенко (1981). Як писав дослідник, нестійка орієнтація бабинських поховань, дані стратиграфії, розміщення поховань, поховальних споруд, інвентар — основний інструментарій для виділення бабинських поховань (1981, с. 71). Характеризуються вони опущенням у кургани більш раннього часу, покладенням покійника у звичайних ямах, часто овальної форми на незначній глибині. Поховальний ритуал був різноманітним. Покійного клали на боці (частіше лівому) у сильно скорченому положенні, було кілька поховань

зі слабоскорченими скелетами. Орієнтованість кістяків дуже нестала (на схід, південний схід, південь, північ, захід, північний захід). Положення рук також мало різні варіанти: до грудей, до обличчя, опущені до ніг, одна рука зігнута, а друга випрямлена. Так, для ранньобабинських поховань була характерна слабоскорчена поза кістяка та руки, що розміщувалися одна прямо, а друга зігнута (Писларий 1991, с. 56). Для пізніх поховань характерна, на зразок зрубної, сильна скороченість похованого, руки перед обличчям та східна орієнтація кістяка.

У долині р. Молочної виявлено кілька довгих курганів (Новопилипівка, Долина, Троїцьке). Населення бабинської культури зводило довгі кургани роблячи досипку до давніших могил та приєднуючи таким чином свої поховання до цього давнього кургану. Так, у довгому кургані 1 (діаметр 23—26 м), Новопилипівка, пн. околиця, було виявлено шість поховань культури (це найбільша тут концентрація), у чотирьох з яких виявлено керамічний інвентар.

Близько половини бабинських поховань у молочанських курганах містили інвентар, поодинокі поховання з двома одиницями інвентарю (пронизки і підвіска; горщик і кістяна пряжка), хоча для культури більше характерна відсутність інвентарю чи його бідність. Молочанською експедицією було відкрито 19 поховань бабинської культури, в них виявлено сім горщиків, одну кістяну дископодібну пряжку з отворами (п. 6, к. 11 Аккермень I), прикраси у вигляді бронзових пронизок (4 од.) та одна окуляроподібна підвіска. Горщики були практично у кожному похованні. Переважно горщики були банкоподібної форми неорнаментовані. Також виявлено кістяну пряжку, що належить до найпоширенішого у пізній період типу (Литвиненко 2009). Крім того, зафіксовано незвичну для бабинських поховань традицію (Новопилипівка, к. 5, п. 2): похований лежав у середньоскорченому положенні на правому боці головою на північ, рот закритий поперець зубів вузькою кісткою, подібною до ребра (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 37).

Бережнівсько-маївська зрубна культура. О. І. Тереножкін виділяв у молочанських курганах 104 поховання зрубної культури, що виявилось найбільше, у порівнянні з іншими періодами. У звітах та коротких повідомленнях дослідник попередньо відносив ці поховання до «кіммерійських», хоч датував їх більш ранньою порою ніж історичні кіммерійці (Тереножкін 1952а, с. 17; 1953, с. 88). Свого часу В. О. Городцов виділив хронологічно найбільш пізню групу «поховань у насипу та на горизонті», пов'язавши їх із населенням, що носило історичне ім'я «кіммерійців» (Отрощенко 2002, с. 17). З того часу доба пізньої бронзи в Україні пов'язувалась із кіммерійською культурою (В. О. Городцов, О. О. Кривцова-Гракова, А. В. Добровольський) (Отрощенко 2002, с. 29).

О. І. Тереножкін здійснив першу характеристику зрубних поховань у регіоні Північно-Захід-

ного Приазов'я. Дослідник не тільки ввів поняття «зрубна культура»¹ до обігу серед українських археологів, але і вивчав міру «зрубного» впливу на населення Правобережної лісостепової України (Отрощенко 2002, с. 37). Також дослідник звернув увагу на певні особливості зрубних поховань у регіоні. Так, він відзначав відсутність звичаю зводити власні кургани, натомість влаштовувати впускні поховання у насипах більш давніх курганів. Крім того, для молочанських зрубних поховань не характерними виявилися форми поховальних конструкцій у вигляді зрубу (Тереножкін 1960, с. 14).

Згідно із висновками О. І. Тереножкіна (1960, с. 13—15) та публікацією (Вязьмітіна та ін. 1960), зрубні поховання молочанських курганів характеризувалися досить сталим обрядом: впускні, влаштовані на невеликій глибині, іноді їх виявляють прямо під дерном чи ріллею, через що вони часто руйнуються під час оранки; поховальна конструкція у вигляді простої ями без гробниці, поза небіжчиків сильно скорчена на лівому боці (зрідка на правому), головою на схід (іноді північний схід), більшість кістяків лежали у дуже скорченому положенні з руками перед обличчям та ногами притиснутими до живота. Інвентар — одноманітний, представлений одним горщиком, переважно баночного типу без орнаменту чи гострореберним із городчатим орнаментом, рідше з плавним профілем, виявлено кілька фрагментів з наліпним валиком. Трапилось кілька парних поховань, де біля кожного із кістяків було розміщено по одному горщику. Цікаво, що у похованнях на правому боці інвентар відсутній. Більшість кістяків було виявлено на незначній глибині від поверхні — переважно на глибині до 0,5 м, менша кількість виявлена на глибині 1—1,7 м. Як правило, поховання розміщувались у центральній частині кургану, у незначній кількості вони наявні і у інших частинах насипу.

Найбільше поховань зрубної культури було виявлено у курганах біля с. Троїцьке — 43 у трьох курганах, що показує також найбільшу їх концентрацію. У решті ж (біля с. Новопилипівка та у курганних групах Аккермень I і II) концентрація поховань незначна: одне—два поховання на курган.

У 1980-х рр. накопичення в рази більшого зрубного матеріалу новобудовними експедиціями дозволило дослідникам застосувати до них статистичні і порівняльні методи та будувати на цих спостереженнях певні історичні моделі роз-

1. Справа у тому, що українські археологи довгий час не сприймали періодизацію доби бронзи, запропоновану В. О. Городцовим, та не вживали у своїх визначеннях запропоновані ним терміни культур, розроблені на основі типу поховальної споруди: «ямна», «катакомбна», «зрубна». Натомість вони продовжували послуговуватись старими звичними термінами: поховання зі «скорченими кістяками» чи «пофарбованими кістяками» тощо (детальніше про це див.: Отрощенко 2002, с. 15—45).

витку зрубної спільноти. Так, В. В. Отрощенко у своїй кандидатській дисертації (1981) залучив матеріал зрубних поховань молочанських курганів до вивчення історії Степового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. На цьому матеріалі ним було виділено поховання, крім згаданої вже бабинської культури, сабатинівської та білозерської культур. Згодом дослідник скорегував свої погляди (Отрощенко 1992) та виділив на території України бережнівсько-маївську зрубну культуру (БМЗК), що входить до зрубної культурно-історичної спільноти, поширеної на значній території (Отрощенко 2002). Таким чином усі зрубні поховання відкриті Молочанською експедицією знайшли своє місце серед пам'яток БМЗК.

В. В. Отрощенко і Ю. В. Болтрик у спільній статті (1982) виклали результати аналізу культурно-хронологічного і територіального розподілу курганних могильників у межиріччі Дніпра та Молочної, де ними, зокрема, було використано матеріал Молочанської експедиції. За їх розподілом, територія долини р. Молочна входить до першої зони, для якої було помічено приблизно однакову кількість поховань різних культур. На нашому матеріалі подібне спостерігається для поховань ямної, катакомбної та зрубної спільнот (рис. 3). Дослідники припускають, що долини річок і прилеглі до них ділянки могли забезпечити продуктом харчування лише певну кількість населення. Решта змушені були освоювати маловодні степові простори (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 39).

У роботі, присвяченій східним кордонам та східним контактам білозерської культури, В. В. Отрощенко та Н. П. Шевченко (1987) зпоміж сарматських поховань Молочанської експедиції виділили одне поховання **білозерської культури** (п. 1, к. 3 — розораний, Аккермень II). Поховання було основним, здійсненим у широкій ямі із заокругленими кутами, кістяк зберігся погано. Визначальним для цього поховання був підлощений горщик, що мав циліндричне горло (Отрощенко, Шевченко 1987, с. 131). Ця знахідка, на думку авторів статті, позначала східний кордон білозерської культури, який проходив по р. Молочна і далі на північ вздовж лівого берега Дніпра до низин р. Самара (Там само, с. 139—140). Згодом збільшення джерельної бази для вивчення білозерської культури дозволило одному із авторів посунути цю межу далі на схід (Отрощенко 2001, с. 186—187).

Цікавими виявились молочанські кургани і у питаннях вивчення **кіммерійської культури**, незважаючи навіть на їх незначну кількість (чотири од.). У першій ґрунтовній публікації матеріалів експедиції О. І. Тереножкін (1960) не виділяв поховань передскіфського часу. Згадуючи лише побіжно про виявлення у насипу к. 3, Троїцьке одного бронзового вістря стріли з довгою втулкою. Натомість через незначну джерельну базу та недостатню розробленість кіммерійського питання, новочеркаське поховання (п. 5, к. 19 Аккермень I) за типом банкоподібного

горщика дослідник помилково відніс до раннього скіфського періоду (Тереножкін 1960, с. 15). Проте завважимо, що у дещо ранішій публікації дослідник вже відносив до кіммерійської культури VIII—VII ст. до н. е. три поховання, номери яких не вказував, однак зазначав, що вони здійснені за пізньозрубним обрядом скорчено на боці, але містили вузькогорлі горщики, бронзові пронизку і пластинку, кістки від жертвенного м'яса (Аккермень I, к. 11, п. 9 і к. 17, п. 11) (Тереножкін 1956, с. 73). Третє поховання визначити не вдалося, можливо, це одрук. Оскільки у спеціалізованій монографії дослідник називав вже згадані вище два поховання, які він вважав «найпізнішими передскіфськими» (Тереножкін 1976, с. 25).

Подальші дослідження кіммерійської тематики дозволили дослідникам віднести поховання у скорченій на боці позі померлих у катакомбах чи підбоях до чорногорівського етапу розвитку кіммерійської культури і датувати їх 900—750 рр. до н. е. (Гошко, Отрощенко 1986, с. 176).

С. В. Махортых виділяє три кіммерійські поховання у молочанському матеріалі: к. 11, п. 9, к. 17, п. 11, к. 19, п. 5 Аккермень I. Причому два з них, здійснені у позі на лівому боці, дослідник відносив до чорногорівського типу; одне з позою покійника випростано на спині — до новочеркаського (Аккермень I, к. 19, п. 5) (Махортых 2005, с. 313).

На ще одне кіммерійське поховання чорногорівського типу із матеріалів експедиції звернув увагу В. В. Отрощенко. Так, у п. 24, к. 3, Троїцьке було виявлено скорчене на боці поховання із нехарактерним для пізньої бронзи розміщенням кісток рук, до якого напрошувалась аналогія з триманням м'яса та проглядалася «поза вершника». На думку дослідника, згадана традиція, поширення якої помічене на значній території, дозволить долучити до списку кіммерійських поховань ті безінвентарні, які досі залишалися поза увагою дослідників (Отрощенко 2019, с. 153—154).

Скіфських поховань, як вже зазначалося, було виявлено сім. Вони не були опубліковані, було подано їх коротку характеристику із зазначенням, що належать ці поховання рядовим скіфам (Тереножкін 1960, с. 15). Стосовно ранньоскіфських поховань, дослідник зазначав, що в районі р. Молочної відсутні поховання періоду скіфської архаїки. Цей період представлений у матеріалі молочанських курганів випадковою знахідкою у насипу «*бронзового двохлопасного втульчастого вістря стріли з шипом*» (Тереножкін 1956, с. 74). До IV ст. до н. е. дослідник відносив жіноче п. 2, к. 16, Аккермань I. Пізні поховання скіфів у молочанських курганах теж фактично відсутні, що на думку О. І. Тереножкіна, пояснюється тим, що вони переважно «*зосереджуються у цей час на Нікопольщині та у степу на схід і захід від Дніпра*» (1952а, с. 18). Серед найпізніших дослідник виділяв три впускні поховання у неглибоких ямах, що лежали

випростано головою на схід. За виявленими серед інвентарю речами (бронзовий трьохгранний наконечний стріли, великі залізні вістря списів, залізні вудила із псаліями, горитний набір, залізні і бронзові ворворки, залізний меч) поховання можна датувати IV—III ст. до н. е. (Тереножкін 1956, с. 74).

О. І. Тереножкін виділяв два поховання, де на його думку, було виявлено цікавий інвентар. Обидва поховання були жіночими: в одному з них виявлено літню жінку з набором амулетів (Троїцьке, к. 2, п. 12); у другому жінку було поховано зі зброєю (Аккермень I, к. 16, п. 2). Матеріал з останнього було опубліковано та інтерпретовано О. Є. Фіалко, яка вважає, що тут поховано скіфську амазонку (2012, с. 49).

У матеріалі Молочанської експедиції примітна незначна кількість кіммерійських та скіфських пам'яток, хоча долина р. Молочна, завдяки доступу до води та кормової бази, була для них привабливою. За даними дослідників, окремі поховання VIII—VII ст. до н. е., відкриті у регіоні, свідчать про незначну його заселеність у цей час. Пояснити це, вочевидь, можна із найбільш активними бойовими діями кіммерійців і скіфів протягом VIII—VI ст. до н. е. на Передньому Сході (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 41). Незначна кількість скіфських поховань у долині р. Молочна, що також зафіксовано подальшими дослідженнями у регіоні, зокрема Запорізькою археологічною експедицією (Рассамакин 1992b), так само можна пояснити незначною заселеністю цього регіону та існуванням особливої області скіфських могил — Геросу (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 41).

О. І. Тереножкін писав, що завдяки новим дослідженням на р. Молочній вперше в українській археології широке висвітлення отримали пам'ятки **сарматів**, які досі траплялись у Поволжі та на Північному Кавказі.

Дослідження сарматських поховань у курганах долини р. Молочна відбувались ще у довоєнний час. 1947 р. поблизу с. Новопилипівка працювала Приазовська комплексна експедиція ІА АН УРСР (керівник В. М. Даниленко), Новопилипівський загін якої дослідив два кургани сарматського часу¹ (Даниленко 1952). З двох відкритих поховань тільки в одному інвентар зберігся повністю. Попередню публікацію цього діагонального поховання здійснила єдиний на той час в Інституті сарматолог Т. Г. Оболдуєва (1952). Як писала дослідниця, отриманий матеріал дає уявлення про поховальний обряд та матеріальну культуру сарматів Північного

Приазов'я, а також про зв'язки цього населення із Боспором, Поволжжям та Кубанню (Оболдуєва 1952, с. 47).

Матеріали Молочанської експедиції збагатили джерельну базу для вивчення сарматської історії на 56 поховань, які, що важливо, були майже повністю введені до наукового обігу. Розкопки великої кількості сарматських поховань були значним досягненням Молочанської експедиції. Цим успіхом експедиція завдячувала О. Ф. Покровській, котра виявила могильники сарматів біля північної околиці с. Новопилипівка і на схід від радгоспу Аккермень (Тереножкін 1952а, с. 18). Про це зберігся запис від 9 липня у щоденнику О. І. Тереножкіна: *«Плями розораних курганів. Саме на схід від південної околиці Поселення 9... на чорному щойно зораному парі відкрилось поле з великою кількістю плям, вочевидь, розораних куоганів. Плями мають діаметр від 5 до 8 м. Найбільш чіткі плями вздовж країв мали світлий колір, а всередині їх фіксувався глиняний викид із землі, змішаної з глиною, діаметр такого викиду 1,5—2 м, довжина площі, на яку було розкидано ці плями із сходу на захід становила 400 м, ширина 450 м. Плями розміщувались на відстані 6—15 м одна від одної. Підрахувати їх складно. Мабуть, загальна кількість їх досягає півсотні. В окремих місцях фіксуються ледь помітні насипи (20—35 см заввишки). На ріллі зрідка трапляються фрагменти амфорної кераміки»* (1952с).

Сарматські поховання, як правило, одиничні у невисоких сарматських курганах. Молочанський могильник розміщувався поблизу радгоспу Аккермень (курганні групи Аккермень I та II). На думку О. І. Тереножкіна (1952а, с. 18), важливою була зібрана колекція місцевої сарматської кераміки, яка до цього часу абсолютно не вивчалася; привізні речі демонстрували напрямки торгових зв'язків сарматів. У молочанських курганах було відкрито поховання із кількома горщиками у могилі, що виділяє їх з поміж поховань Північного Причорномор'я, де виявляти по одному горщику у похованнях. Цікавий також факт виявлення у п. 3, к. 6, Аккермень I лука, який зберігся на довжину 0,6—0,9 м та лука із п. 1, к. 12, Аккермень I, довжина якого становила 1,2 м, що є рідкісною знахідкою на території савроматів (Мордвинцева 2015).

М. І. Вязьмітіна (1960) здійснила докладну характеристику сарматських поховань Молочанського могильника. Це були переважно основні одиничні поховання, натомість впускні становили незначну кількість (10 од.) і виявлені в курганних групах Аккермень I (к. 2—4, 11) і Аккермень II (к. 2—4). Форма поховальної споруди — це переважно широкі майже квадратні ями з дерев'яною конструкцією, прямокутні вузькі із заокругленими кутами чи овальні, ями з підбоями, один випадок — яма із заплічками (Вязьмітіна 1960, с. 17—18). Кістяки лежали випростано на спині орієнтовані головою на південь або північ із варіантами. За словами дослідниці,

1. Загін працював у складі керівника Т. Г. Оболдуєвої (к. і. н., н. с. скіфо-античного відділу) та Д. М. Гоженко (н. с.). Т. Г. Оболдуєва займалась у відділі розробкою сарматського питання. Дослідниця зробила помітний вклад у розвиток вітчизняної сарматології (Симоненко 2019, с. 171). Однак на час новобудовних розкопок вона вже не працювала в Інституті, і естафету у цьому питанні довелося перейняти М. І. Вязьмітіній.

сарматські поховання Молочанського могильника мають і суто локальні особливості, за якими їх можна об'єднати в окрему приазовську групу сарматських пам'яток. Серед ознак групи: переважання імпорту; форма та орнаментация ліпного посуду; переробка античних форм (Вязьмітіна 1954).

М. І. Вязьмітіна визначає час існування Молочанського могильника з кінця II—I ст. до н. е. і до II—III ст. н. е. Одне з поховань дослідниці вважає найбільш раннім (Аккермень II, розораний к. 3, п. 1) за виявленою у ньому ліпною посудиною грушоподібної форми і датує III—II ст. до н. е. До ранньосарматських (кінець II—I ст. до н. е.) дослідниці віднесла три впускні поховання за наявністю в них середньолатенської фібули, пергамської буролакової чашечки, червоноглиняного канфара (Вязьмітіна 1960, с. 20). З цим погоджувався інший сарматолог К. Ф. Смирнов (1984, с. 94—95). До пізньосарматських (II—III ст. до н. е.) М. І. Вязьмітіна відносила поховання (Аккермень II, зх. частина, к. 17) за дзеркальцем-підвіскою із рельєфними тампоподібними знаками. Крім того, за спостереженнями дослідниці, для пізніх сарматських поховань характерні певні зміни і у поховальному обряді, зокрема переважання північної орієнтації похованих (Вязьмітіна 1960, с. 20).

Щодо етнічної інтерпретації сарматських поховань, дослідниці відзначала певну строкатість їх племінного складу, про що, зокрема, свідчили різноманіття могильних споруд та поховального обряду (Вязьмітіна 1960, с. 21). Крім того, дослідниці відзначала етнічну подібність сарматських племен р. Молочна до племен Поволжя і Подоння, звідки у II ст. до н. е. нові орди сарматів рушили у Приазов'я. Панівне місце в них займали роксолани. Понад те, на думку М. І. Вязьмітіної, саме долину р. Молочна можна вважати головним осередком сарматських племен на чолі з роксоланами (Вязьмітіна 1953, с. 61).

За сучасною хронологією ранньосарматський період датується II—I ст. до н. е. (Симоненко 1999, с. 7), отже попередні дослідники дещо подавнювали час початку розселення сарматів у степах України. Молочанський могильник О. В. Симоненко відносить до середньосарматського етапу, що датується в межах I — середини II ст. н. е. (1999, с. 12).

Дослідження на новобудовах у долині р. Молочна дали ґрунтовну джерельну базу для вивчення сарматської культури. Отримані матеріали, на думку О. І. Тереножкіна, дозволяли з'ясувати склад племен, що перекочували у Приазов'я, детальніше вивчити їх матеріальну культуру та її місцевий розвиток. Імовірно, на р. Молочній розміщувались основні сарматські могильники, тут, очевидно, були і їх основні місця зимівлі, ознаки яких були виявлені в околицях с. Новошиліпівка і радгоспу Аккермень (Тереножкін 1960, с. 19).

Пізнi кочовики. Молочанською експедицією було відкрито 16 поховань (Тереножкін 1960,

с. 5), визначені як «пізньокочівницькі» чи «ранньосередньовічні» (Вязьмітіна та ін. 1960). У ґрунтовній публікації О. І. Тереножкін обмежився лише їх коротким описом та зазначав, що вони не становили самостійного інтересу (1960, с. 16). Проте в іншій попередній публікації дослідник висловлював надію, що десь на р. Молочна, у якій К. В. Кудряшов небезпідставно вбачав половецьку р. Сутень, що згадується у зв'язку із відомим походом Володимира Мономаха у 1103 р., під час подальших досліджень будуть відкриті і великі поховання кочовиків (Тереножкін 1952а, с. 19). У зібранні пам'яток Північного Приазов'я Г. А. Федорова-Давидова, до якого увійшли всі відомі на той час поховання кочівників, матеріали Молочанської експедиції з цього періоду не отримали надійної інтерпретації (1966, с. 258—259).

Для поховань пізніх кочовиків була характерна випростана поза скелетів головою на південний захід. Поховальна споруда представлена майже у кожному похованні залишками гробовищ, зроблених із дерев'яних планок. Як правило, такі поховання були впускними у давніші кургани по одному—два у насипу. Виняток становив Аккермень I, к. 17, де під одним насипом було виявлено чотири пізньокочівницькі поховання, здійснені за обрядом випростано на спині. Імовірно, через притаманну їм незначну глибину ці поховання мали погану збереженість.

Серед найбільш примітних — жіноче поховання (Аккермень I, к. 16, п. 1), що супроводжувалося похованням коня із залізними вудилами та стременими. У цій могилі також було виявлено незначну кількість бронзових прикрас, обложених золотою фольгою, виличні кільця, залізнi ножиці. Подібні виличні кільця траплялись і в інших жіночих похованнях (Тереножкін 1956, с. 74). Крім того, поруч із похованою було знайдено набір із різних варіантів намистин з гагату і сердоліку та бісеру від прикрас (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 63—64).

Інше цікаве поховання було досліджене Троїцьким загоном експедиції. Так, у центрі к. 1, Троїцьке було виявлено споруду, складену із сирцевої цегли (чорнозем і глина) у формі восьмикутника. Дослідники інтерпретували споруду як мавзолей, який було зведено на зразок кочівницької юрти, аналогії якому відомі у Криму — т. зв. мавзолеї татар. Попередня дата цього поховання за звітом XIV—XV ст., що пов'язувала його з ногайцями (Каменецкий 1951). На жаль, поховання не увійшло до публікації матеріалів, що були отримані Троїцьким загоном Молочанської експедиції (Клейн 1960).

Разом з іншими похованнями, виявленими у попередні роки, отримані Молочанською експедицією матеріали пізніх кочовиків склали невелику серію поховань, якій досі не було приділено належної уваги. Лише масштабні новобудовні дослідження 1970—1990 рр. у Північному Приазов'ї дозволили розширити джерельну базу для їх вивчення. Так, у 1981 р. Запорізька ек-

спедиція дослідила унікальний поховальний комплекс Чингульський курган (Отрощенко, Рассамакин 1986). Завдяки цим дослідженням вдалося дещо пролити світло на історію Північного Приазов'я за доби раннього середньовіччя. А також встановити, що значна частина досліджених пам'яток належала половецькому і золотоординському часу, хоча виявлені і більш ранні пам'ятки середньовічних кочовиків (Рассамакин 2003).

Висновок. Новобудовні експедиції 1950-х рр., що працювали у регіоні Північно-Західне Приазов'я, започаткували важливу роботу з вивчення недослідженого досі регіону. Матеріал, отриманий Молочанською експедицією, засвідчив заселення території Північно-Західного Приазов'я представниками різних культур на значному проміжку часу від доби енеоліту—раннього середньовіччя.

Доба енеоліту у регіоні представлена похованнями квітнянською (потмаріупольською) культури та пам'ятками животилівсько-вовчанського (животилівського) типу. Саме за енеоліту в регіоні з'явилися перші курганні насипи.

Представники наступної за часом ямної культури продовжили традицію зведення курганів у долині р. Молочна. Дослідженнями експедиції було отримано комплекс ямних поховань, які давали ширше уявлення про характер культури «ямників» на території Північно-Західного Приазов'я, що досі було неможливим через незначну кількість матеріалу та фрагментарне введення його до наукового обігу. О. І. Тереножкін вперше здійснив характеристику поховального обряду і інвентарю пам'яток ямної спільноти у цьому регіоні. Крім того, важливі висновки дослідника щодо рівня розвитку ямного населення на основі унікальних знахідок (залишків дерев'яної гарби, кам'яної стели тощо).

Результати досліджень Молочанської експедиції довгий час займали одне з пріоритетних місць у вивченні питання генези катакомбних племен українських степів. Так, цими дослідженнями було отримано досить численну групу ранньокатакомбних поховань, вивчення яких якраз і могло пролити світло на процес складання катакомбної культури, зокрема і у нашому регіоні. З результатів досліджень видно, що катакомбне населення вже практично не зводить курганів, а влаштовує поховання у насипах попередніх епох.

Судячи з кількості відкритих Молочанською експедицією ямних та катакомбних поховань, можна зробити певні висновки щодо щільності населення у долині р. Молочна протягом III тис. до н. е., яка відзначається значною концентрацією.

Для періоду пізньої бронзи було отримано близько ста поховань зрубної культури. Що дозволяло розпочати ґрунтовні дослідження цього періоду у Північно-Західному Приазов'ї. На цей час також припадає наступний «демографічний сплеск» у долині р. Молочна, що проявилось

у кількості відкритих експедицією пам'яток БМЗК.

Відкриття у долині р. Молочна одного із трьох на сьогодні відомих сарматських могильників значно розширило знання дослідників про населення Приазовських степів на межі ер, які досі були дуже обмеженими. Цими дослідженнями було отримано значний речовий та антропологічний матеріал. А кількість відкритих поховань свідчить про численність племінних груп, що проживали у регіоні.

Отриманий Молочанською експедицією матеріал був майже повністю введений до наукового обігу. Він значно розширював можливості дослідників у розробці важливих питань, пов'язаних з історією різних культур давнього минулого українських степів. Протягом тривалого часу цей матеріал залишався основним, якщо не єдиним, джерелом для вивчення давньої історії Північно-Західного Приазов'я та став підґрунтям для широкого вивчення регіону у подальшому.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов, М. И. 1937. Раскопки курганов в долине реки Маныча в 1935 г. *Советская археология*, IV, с. 93-132.
- Березанская, С. С. 1960. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.
- Березанская, С. С., Шапошникова О. Г. 1957. Т. Б. Поповой «Племена катакомбной культуры», М., 1955. *Советская археология*, 2, с. 270-274.
- Березовец, Д., Копылов, Ф. 1950. *Отчёт о разведке курганных групп на территории Конкинского и Молочанского водохранилищ в 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/29.
- Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фиалко, Е. Е. 1991. О позднеямных чертах в катакомбном погребальном обряде низовья р. Молочной. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы, исследования*. Киев: Археолог, с. 57-84.
- Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.
- Братченко, С. Н., Шапошникова, О. Г. 1985. Катакомбная культурно-историческая общность. В: Артёмко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*, 1. Киев: Наукова думка, с. 403-419.
- Вязьмитина, М. И. 1953. Вивчення сарматів на території Української РСР. *Археологія*, VIII, с. 56-75.
- Вязьмитина, М. И. 1954. Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка. В: *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 220-244.
- Вязьмитина, М. И. 1960. Сарматські поховання в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 20.
- Вязьмитина, М. И., Іллінська, В. А., Покровська, С. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.
- Ганина, О. Д., Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1951. *Раскопки курганов Аккермень I*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/5а.
- Гей, А. Н. 2011. Спорные вопросы и перспективы изучения катакомбной культурно-исторической общности. *Краткие сообщения ИА РАН*, 225, с. 3-10.

- Гошко, Т. Ю., Отрощенко, В. В. 1986. Погребения киммерийцев в катакомбах и подбойных сооружениях. *Советская археология*, 1, с. 168-183.
- Даниленко, В. М. 1951. До киммерійської проблеми (у зв'язку з опублікуванням стели з с. Наталівки). *Археологія*, V, с. 218-225.
- Даниленко, В. М. 1952. Приазовська експедиція 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 67-69.
- Даниленко, В. Н. 1955. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 126-128.
- Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит Украины: этноисторическое исследование*. Киев: Наукова думка.
- Даниленко, В. М. 1986. *Кам'яна Могила*. Київ: Наукова думка.
- Денисова, А. А., Видейко, М. Ю. 2010. Сосуд со знаками из раскопок Молочанской экспедиции. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 51-55.
- До 95-річчя... 1991. До 95-річчя Марії Іванівни Вязьмітної. *Археологія*, 4, с. 149-151.
- Доповідна... 1951. *Доповідна записка від 14.04.1951 р. П. П. Єфименко до Президента АН О. В. Палладіна*. НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 1, № 153.
- Кайзер, Э. 2011. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья. *Краткие сообщения ИА РАН*, 225, с. 15-27.
- Каменецкий, И. С. 1951. *Отчёт о раскопках курганов у с. Троїцького Запорожской области в 1951 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/5е.
- Клейн, Л. С. 1951. *Отчёт о раскопках курганов у с. Троїцького Мелитопольского района Запорожской области в 1951 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/5е.
- Клейн, Л. С. 1960. Курганы біля с. Троїцького. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 141-163.
- Клейн, Л. С. 1961. Черепа, покрытые смолой, в погребениях эпохи бронзы. *Советская этнография*, 2, с. 105-109.
- Клейн, Л. С. 1962. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур. *Советская археология*, 2, с. 26-38.
- Клейн, Л. С. 1979. Смысловая интерпретация совместных погребений в степных курганах бронзового века. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции, 3—6 декабря 1979 г.* Донецк, с. 18-20.
- Клейн, Л. С. 2007. *Древние миграции и происхождение индоевропейских народов*. Санкт-Петербург.
- Ковалёва, И. Ф. 1978. Погребения «животиловского» типа в Присамарье. В: Ковалёва, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 46-54.
- Ковалёва, И. Ф. 1980. К вопросу о культурной принадлежности вытязнутых подкурганных энеолитических погребений. В: Ковалёва, И. Ф. (ред.). *Курганы Степного Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 48-56.
- Ковалёва, И. Ф. 1984. *Север степного Поднепровья в энеолите—бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.
- Кривцова-Гракова, О. А. 1962. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле. В: Смирнов, К. Ф. (ред.). *Памятники скифо-сарматской культуры*. Материалы и исследования по археологии СССР, 115. Москва: АН СССР, с. 5-55.
- Круглов, А. П., Подгаецкий, Г. Е. 1935. *Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства*. Москва; Ленинград: ОГИЗ.
- Лагодовская, Е. Ф. 1955. Михайловское поселение и его значение. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 119-121.
- Лагодовська, О. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: АН УРСР.
- Лесков, А. М. 1967. Раскопки курганов на Юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племён бронзового века Северного Причерноморья. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 7-19.
- Литвиненко, Р. А. 2002. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона. *Археологические памятники Восточной Европы*, 1, с. 76-85.
- Литвиненко, Р. А. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д. і. н. Київ.
- Матеріали... 1951—1952. *Матеріали про стан затоплення об'єктів народного господарства в зв'язку з спорудженням Каховського водосховища (почато 28 листопада 1951 — закінчено 14 серпня 1952 р.)*. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, т. 3, од. зб. 6294, спр. 61—34, арк. 24-34.
- Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
- Мерперт, Н. Я. 1968. *Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III — начало II тыс. до н. э.)*. Диссертация д. и. н. Институт археологии АН СССР.
- Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва: Наука.
- Мордвинцева, В. И. 2015. Сарматы, Сарматия и Северное Причерноморье. *Вестник древней истории*, 1, с. 135-144.
- Николаева, Н. А., Сафронов, В. А. 1979. Происхождение катакомбного обряда в Восточной Европе. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции, 3—6 декабря 1979 г.* Донецк, с. 41-43.
- Ніколова, А. В., Черних, Л. А. 1997. До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури. *Археологія*, 1, с. 107-119.
- О строительстве... 1951. О строительстве Каховской гидроэлектростанции на реке Днепре, Южно-Украинского канала, Северо-Крымского канала и об орошении земель южных районов Украины и северных районов Крыма. В: Иванова, Р. (ред.). *Великие стройки сталинской эпохи*. Москва, с. 34-39.
- Отрощенко, В. В. 1981. *Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Диссертация к. и. н. НА ІА НАН України.
- Отрощенко, В. В. 1992. К вопросу об относительной хронологии классических погребений бережновского типа. В: *Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург, с. 81-83.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ.
- Отрощенко, В. В. 2002. *Історія племен зрубної спільності*. Диссертация д. і. н. НА ІА НАН України.
- Отрощенко, В. В. 2019. До проблеми розпізнавання поховань чорногорівського типу. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 149-156.

- Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 1982. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области. В: Телегин, Д. Я. (ред.) *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 38-46.
- Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1991. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности. В: Генинг, В. Ф. (ред.) *Духовная культура древних обществ*. Киев: Науков думка, с. 59-84.
- Отрощенко, В. В., Рассемакин, Ю. Я. 1986. Половечский комплекс Чингульський курган. *Археологія*, 53, с. 14-36.
- Отрощенко, В. В., Шевченко, Н. П. 1987. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры. В: Артеменко, И. И. (ред.) *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 131-144.
- Оболдуева, Т. Г. 1952. Сарматські кургани біля м. Мелітополя. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 43-47.
- Первая наметка плана археологических исследований на новостройках Юга УССР на 1951 год. *Документи о работе постоянной экспедиции на новостройках юга Украины*. НА ІА НАН України, адм. архів, оп. 1, од. збереж. 153, арк. 15.
- Пешанов, В. Ф. 1951. *Дневник археологических раскопок (курганы № 1, 3) Ново-Филиповка, май 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/7-а.
- Писларий, И. А. 1975. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубках бассейна Северского Донца. В: *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, посвящённой 250-летию Академии наук СССР (Киев, апрель 1975)*, 1. Киев: АН УССР, с. 89-91.
- Писларий, И. А. 1991. Погребальный обряд племён культуры многоваликовой керамики. В: Кибальник, Ю. Д. (ред.) *Древняя история населения Украины*. Киев, с. 52-66.
- Попова, Т. Б. 1955. *Племена катакомбной культуры*. Труды ГИМ, 24. Москва: Госкультпросветиздат.
- Пустовалов, С. Ж. 1992. *Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда)*. Киев: Наукова думка.
- Пустовалов, С. Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ: Шлях.
- Пустовалов, С. Ж. 2015. *Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Дисертація д. і. н. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка.
- Протокол... 1951. Протокол № 9. *Протоколи Ученого Совета Института археологи Академии наук за 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. адм. арх., 1951/34, кн. № 3.
- Рассамакин, Ю. Я. 1987. Энеолитические погребения бассейна р. Молочной. В: Шапошникова, О. Г. (ред.) *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 31-43.
- Рассамакин, Ю. Я. 1990. Энеолитичні поховання Північно-Західного Приазов'я. *Археологія*, 1, с. 64-74.
- Рассамакин, Ю. Я. 1991. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье. В: Братченко, С. Н. (ред.) *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев, с. 42-56.
- Рассамакин, Ю. Я. 1992а. *Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья*. Диссертация к. и. н. НА ІА НАН України.
- Рассамакин, Ю. Я. 1992b. О некоторых особенностях скифского погребального обряда Днепро-Молочанского междуречья. В: *Киммерийцы и скифы. Международная научная конференция, посвященная памяти А. И. Тереножкина, 25—28 мая 1992 г. Тезисы докл.* Мелитополь, с. 82-83.
- Рассамакин, Ю. Я. 2000. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum plus*, 2, с. 117-177.
- Рассамакин, Ю. Я. 2003. Погребение знатного кочевника на р. Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 3, с. 207-230.
- Рассамакин, Ю. Я. 2006. Курган біля с. Старобогданівка та деякі проблеми абсолютної хронології доби ранньої бронзи басейн р. Молочної. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, с. 122-156.
- Рассамакин, Ю. Я. 2017. Унікальна находка моделі носа із погребення ямної культури в кургані на р. Молочної. *Tyragetia*, s. n., XI (XXVI), 1, с. 67-74.
- Рудинський, Ю. Я. б. р. *Без назви. Машинопис*. НА ІА НАН України, ф. 30, спр. 73/2.
- Рудинський, Ю. Я. 1950. *Отчёт об археологических раскопках в Запорожской обл. на рр. Молочная и Конка за 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 1, спр. 108.
- Саєнко, В. 2015. Порівняльні життєписи: Борис Миколайович Граков та Олексій Іванович Тереножкін. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 19, с. 123-135.
- Симоненко, О. В. 1999. *Сармати Північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етнополітична історія*. Дисертація д. і. н. НА ІА НАН України.
- Симоненко, О. В. 2019. Нарис українського сарматознавства. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 171-182.
- Смирнов, К. Ф. 1960. Кургани біля м. Великого Токмака. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 164-189.
- Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.
- Тарасенко, І. Г. 2017а. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України (1950—1951 рр.). В: *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, с. 159-162.
- Тарасенко, І. Г. 2017b. До історії рятівних досліджень на Кам'яній Могилі у 1950-х рр. *Археологія*, 4, с. 130-144.
- Телегин, Д. Я. 1971. Энеолитичні стели і пам'ятки нижньомихайлівської культури. *Археологія*, 4, с. 3-17.
- Телегин, Д. Я. 1990. Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье. В: *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов юбилейной конференции к 100-летию Херсонского музея древностей*. Херсон, с. 31-33.
- Тереножкін, О. І. 1951. Курган Сторожова Могила. *Археологія*, V, с. 183-191.
- Тереножкін, А. І. 1952а. Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1, с. 15-20.
- Тереножкін, А. І. 1952b. *Отчёт о раскопках курганов на р. Молочной в 1952 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/7-а.

Тереножкін, А. И. 1952с. *Дневник Южно-Молочанской экспедиции 1952 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/7-а.

Тереножкін, А. И. 1953. Курганы бронзового века на р. Молочной. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 2, с. 88.

Тереножкін, А. И. 1956. Раскопки курганов в долине реки Молочной в 1952 г. *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 63, с. 70-75.

Тереножкін, О. І. 1960. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 3-16.

Тереножкін, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов*. Москва: МГУ.

Фиалко, Е. Е. 2012. Погребение амазонки в долине реки Молочной. *Археология і давня історія України*, 8, с. 43-49.

Шапошнікова, О. Г. 1971а. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. В: Бібіков, С. М. (ред.) *Археологія Української РСР*, 1, с. 250-258.

Шапошнікова, О. Г. 1971б. Ямна культура. В: Бібіков, С. М. (ред.) *Археологія Української РСР*, Т. 1, с. 263-287.

Шапошнікова, О. Г. 1971с. Катакомбна культурна область В: Бібіков, С. М. (ред.) *Археологія Української РСР*, 1, с. 317-333.

Шапошнікова, О. Г. 1985. Ямная культурно-историческая общность. В: Артёменко, И. И. (ред.) *Археология Украинской ССР*, 1. Киев: Наукова думка, с. 336-353.

Шапошнікова, О. Г. 1987. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В: Шапошнікова, О. Г. (ред.) *Древнейшие скотоводы степей Юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-16.

Шапошнікова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди—ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошнікова, О. Г. (ред.) *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шапошнікова, О. Г., Фоменко, В. Н. 2002. Ингульская катакомбная культура (ареал и вопросы периодизации). В: Яровой, Е. В. (ред.) *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.)*. Материалы III Международной научной конференции. Тирасполь, 5—8 ноября 2002 г. Тирасполь, с. 135-138.

Rassamakin, Ju. J. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr.)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Ju. J. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr.)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

REFERENCES

Artamonov, M. I. 1937. Раскопки курганов в долине реки Манюча в 1935 г. *Советская археология*, IV, с. 93-132.

Berezanskaia, S. S. 1960. Ob odnoi iz grupp pamiatnikov srednei bronzy na Ukraine. *Советская археология*, 4, с. 26-41.

Berezanskaia, S. S., Shaposhnikova O. G. 1957. Т. В. Поповой «Plemena katakombnoi kultury», М., 1955. *Советская археология*, 2, с. 270-274.

Berezovets, D., Kopylov, F. 1950. *Otchet o razvedke kurgannykh grupp na territorii Konkinskogo i Molochanskogo vodokhranilishch v 1950 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/29.

Boltrik, Yu. V., Levchenko, V. N., Fialko, Ye. Ye. 1991. O pozdniamnykh chertakh v katakombnom pogrebalnom obri-

ade nizovia r. Molochnoi. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kiev, s. 57-84.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.

Bratchenko, S. N., Shaposhnikova, O. G. 1985. Katakombnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiiia Ukrainskoi SSR*, 1. Kiev: Naukova dumka, s. 403-419.

Viazmitina, M. I. 1953. Vychennia sarmativ na terytorii Ukrainskoi RSR. *Arkheolohiia*, VIII, s. 56-75.

Viazmitina, M. I. 1954. Sarmatskie pogrebeniia u s. Novo-Filippovka. In: *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moskva: AN SSSR, s. 220-244.

Viazmitina, M. I. 1960. Sarmatski pokhovannia v dolyni r. Molochnoi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 20.

Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, Ye. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 22-135.

Ganina, O. D., Illinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1951. *Raskopki kurganov Akkermen I*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/5a.

Gei, A. N. 2011. Spornye voprosy i perspektivy izucheniiia katakombnoi kulturno-istoricheskoj obshchnosti. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 225, s. 3-10.

Goshko, T. Iu., Otroshchenko, V. V. 1986. Pogrebeniia kimmeriitsev v katakombakh i podboinykh sooruzheniakh. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 168-183.

Danylenko, V. M. 1951. Do kimmeriiskoi problemy (u zviazku z opublikuvanniam stely z s. Natalivky). *Arkheolohiia*, V, s. 218-225.

Danylenko, V. M. 1952. Pryazovska ekspedytsiia 1947 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IV, s. 67-69.

Danilenko, V. N. 1955. O rannikh zveniiakh razvitiia stepnykh vostochnoevropskikh kultur shnurovoi keramiki. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 126-128.

Danilenko, V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy: etnoistoricheskoe issledovanie*. Kiev: Naukova dumka.

Danylenko, V. M. 1986. *Kam'iana Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Denisova, A. A., Videiko, M. Iu. 2010. Sosud so znakami iz raskopok Molochanskoi ekspeditsii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 51-55.

Do 95-richchia... 1991. Do 95-richchia Marii Ivanivny Vizamitinoi. *Arkheolohiia*, 4, s. 149-151.

Dopovidna... 1950. *Dopovidna zapyska vid 14.04.1950 r. P. P. Yefymenko do Prezidenta AN O. V. Palladina*. NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 1, № 153.

Kaizer, E. 2011. Problemy absolutnogo datirovaniia katakombnoi kultury Severnogo Prichernomoria. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 225, s. 15-27.

Kamenetskii, I. S. 1951. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Troitskogo Zaporozhskoi oblasti v 1951 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/5e.

Klein, L. S. 1951. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Troitskogo Melitopolskogo raiona Zaporozhskoi oblasti v 1951 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/5e.

Klein, L. S. 1960. Kurhany bilia s. Troitskoho. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 141-163.

Klein, L. S. 1961. Cherepa, pokryte smoloi, v pogrebeniakh epokhi bronzy. *Sovetskaia etnografiia*, 2, s. 105-109.

Klein, L. S. 1962. Katakombnye pamiatniki epokhi bronzy i problema vydeleniia arkheologicheskikh kultur. *Sovetskaia arkheologiiia*, 2, s. 26-38.

Klein, L. S. 1979. Smyslovaia interpretatsiia sovместnykh pogrebenii v stepnykh kurganakh bronzovogo veka. In: *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy. Tezisy dokladov konferentsii, 3—6 dekabria 1979 g.* Donetsk, s. 18-20.

Klein, L. S. 2007. *Drevnie migratsii i proiskhozhdenie indoevropskikh narodov*. Sankt-Peterburg.

Kovaleva, I. F. 1978. Pogrebeniia «zhivotilovskogo» tipa v Prissamare. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ia III — I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 46-54.

Kovaleva, I. F. 1980. K voprosu o kulturnoi prinaladzhnosti vytianutykh podkurgannykh eneoliticheskikh pogrebenii. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgany Stepnogo Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 48-56.

- Kovaleva, I. F. 1984. *Sever stepnogo Podneprov'ia v eneolite—bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.
- Krivtsova-Grakova, O. A. 1962. Pogrebeniia bronzovogo veka i predskifskogo vremeni na Nikopolskom kurganном pole. In: Smirnov, K. F. (ed.). *Pamiatniki skifo-sarmatskoi kultury*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 115. Moskva: AN SSSR, s. 5-55.
- Kruglov, A. P., Podgaetskii, G. E. 1935. *Rodovoe obshchestvo stepei Vostochnoi Evropy. Osnovnye formy materialnogo proizvodstva*. Moskva; Leningrad: OGIZ.
- Lagodovskaia, E. F. 1955. Mikhailovskoe poselenie i ego znachenie. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 119-121.
- Lahodovska, O. F., Shaposhnykova, O. H., Makarevych, M. L. 1962. *Mykhailivske poselennia*. Kyiv: AN URSSR.
- Leskov, A. M. 1967. Raskopki kurganov na Iuge Khersonshchiny i nekotorye voprosy istorii plemen bronzovogo veka Severnogo Prichernomor'ia. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (ed.). *Pamiatniki epokhi bronzы iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-19.
- Litvinenko, R. A. 2002. Kultura Babino (mnogovalikovoї keramiki) i problemy bronzovogo veka basseina Dona. *Arkheologicheskie pamiatniki Vostochnoi Evropy*, 1, s. 76-85.
- Lytvynenko, R. A. 2009. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok)*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Materialy... 1951—1952. *Materialy pro stan zatoplennia ob'ektiv narodnogo hospodarstva v zv'iazku z sporudzhenniam Kakhovskoho vodoshkovyshcha (pochato 28 lystopada 1951 — zakoncheno 14 serpnia 1952 r.)*. TsDAVO Ukrainy, f. R-2, op. 8, t. 3, od. zb. 6294, spr. 61—34, ark. 24-34.
- Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomor'ia*. Kiev: Shliakh.
- Merpert, N. Ia. 1968. *Drevneishaia istoriia naseleniia stepnoi polosy Vostochnoi Evropy (III — nachalo II tys. do n. e.)*. Dissertatsiia d. i. n. Institut arkhologii AN SSSR.
- Merpert, N. Ia. 1974. *Drevneishie skotovody Volzhsko-Uralskogo mezhdurech'ia*. Moskva: Nauka.
- Mordvintseva, V. I. 2015. Sarmaty, Sarmatiia i Severnoe Prichernomore. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 135-144.
- Nikolaeva, N. A., Safronov, V. A. 1979. Proiskhozhdenie katakombnogo obriada v Vostochnoi Evrope. In: *Problemy epokhi bronzы iuga Vostochnoi Evropy. Tezisy dokladov konferentsii, 3—6 dekabria 1979 g.* Donetsk, s. 41-43.
- Nikolova, A. V., Chernykh, L. A. 1997. Do odniiei z kontseptsii sotsialnogo rozvytku nosiiv katakombnoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 107-119.
- O stroitelstve... 1951. O stroitelstve Kakhovskoi gidroelektrostantsii na reke Dnepre, Iuzhno-Ukrainskogo kanala, Severo-Krymskogo kanala i ob oroshenni zemel iuzhnykh raionov Ukrainy i severnykh raionov Kryma. In: Ivanova, R. (ed.). *Velikie stroiki stalinskoї epokhi*. Moskva, s. 34-39.
- Otroshchenko, V. V. 1981. *Srubnaia kultura stepnogo Podneprov'ia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Dissertatsiia k. i. n. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, № 598.
- Otroshchenko, V. V. 1992. K voprosu ob odnositelnoi khronologii klassicheskikh pogrebenii berezhnovskogo tipa. In: *Novye otkrytiia i metodologicheskie osnovy arkhologicheskoi khronologii. Tezisy dokladov*. Sankt-Peterburg, s. 81-83.
- Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzы pivdnia Skhidnoi Evropy (kulturno-stratygrafichni zistavlennia)*. Kyiv.
- Otroshchenko, V. V. 2002. *Istoriia plemen zrubnoi spilnosti*. Dysertatsiia d. i. n. NA IA NAN Ukrainy.
- Otroshchenko, V. V. 2019. Do problemy rozpiznavannia pokhovan chornohorivskoho typu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 149-156.
- Otroshchenko, V. V., Boltrik, Yu. V. 1982. Kulturno-khronologicheskoe i territorialnoe raspredelenie mogilnikov Dnepro-Molochanskoi stepnoi oblasti. In: Telegin, D. Ya. (ed.) *Materialy po khronologii arkhologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-46.
- Otroshchenko, V. V., Pustovalov, S. Zh. 1991. Obriad modelirovki litsa po cherepu u plemen katakombnoi obshchnosti. In: Gening, V. F. (ed.) *Dukhovnaia kultura drevnikh obshchestv*. Kiev: Naukov dumka, s. 59-84.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1986. Polovetskyi kompleks Chynhul'skyi kurhan. *Arkheolohiia*, 53, s. 14-36.
- Otroshchenko, V. V., Shevchenko, N. P. 1987. O vostochnoi granitse i vostochnykh svyaziakh plemen belozerskoi kulturi. In: Artemenko, I. I. (ed.) *Mezhplemennye svyazi epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 131-144.
- Oboldueiva, T. H. 1952. Sarmatski kurhany bilia m. Melitopolia. *Arkheolohichni pam'iatky URSSR*, IV, s. 43-47.
- Pervaia nametka plana arkhologicheskikh issledovaniia na novostroikakh Yuga USSR na 1951 god. *Dokumenty o rabote postoiannoї ekspeditsii na novostroikakh iuga Ukrainy*. NA IA NAN Ukrainy, adm. arkhiv, op. 1, od. zberez. 153.
- Peshanov, V. F. 1951. *Dnevnik arkhologicheskikh raskopok (kurgany N 1, 3) Novo-Filipovka, mai 1951 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/7-a.
- Pislarii, I. A. 1975. O dvukh kulturno-khronologicheskikh gruppakh pogrebenii v srubakh basseina Severskogo Donsa. In: *Noveishie otkrytiia sovetskikh arkhologov. Tezisy dokladov konferentsii, posviashchennoi 250-letiiu Akademii nauk SSSR (Kiev, april 1975)*, 1. Kiev: AN USSR, s. 89-91.
- Pislarii, I. A. 1991. Pogrebalnyi obriad plemen kultury mnogovalikovoї keramiki. In: Kybalnyk, Yu. D. (ed.) *Drevniia istoriia naseleniia Ukrainy*. Kiev, s. 52-66.
- Popova, T. B. 1955. *Plemena katakombnoi kultury*. Trudy GIM, 24. Moskva: Goskultprosvetizdat.
- Pustovalov, S. Zh. 1992. *Vozrastnaia, polovaia i sotsialnaia kharakteristika katakombnogo naseleniia Severnogo Prichernomor'ia (po materialam pogrebalnogo obriada)*. Kiev: Naukova dumka.
- Pustovalov, S. Zh. 2005. *Sotsialnyi lad katakombnogo suspilstva Pivnichnogo Prychornomor'ia*. Kyiv: Shliakh.
- Pustovalov, S. Zh. 2015. *Etnosotsialna kharakterystyka yamno-katakombnogo suspilstva Pivnichnogo Prychornomor'ia*. Dysertatsiia d. i. n. Kyivskyi Natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.
- Protokol... 1951. *Protokol N 9. Protokoly Uchenogo Soveta Instituta arkhologii Akademii nauk za 1951 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. adm. arkh., 1951/34, kn. № 3.
- Rassamakin, Iu. Ia. 1987. Eneoliticheskie pogrebeniia basseina r. Molochnoi. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.) *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 31-43.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1990. Eneolitychni pokhovannia Pivnichno-Zakhidnogo Pryazov'ia. *Arkheolohiia*, 1, s. 64-74.
- Rassamakin, Iu. Ia. 1991. O pogrebeniiah predkatakombnogo vremeni v Severo-Zapadnom Priazove. In: Bratchenko, S. N. (ed.) *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomor'ia*. Kyiv, s. 42-56.
- Rassamakin, Iu. Ia. 1992a. *Eneolit i ranniı bronzovyi vek Severo-Zapadnogo Priazovia*. Dissertatsiia k. i. n. NA IA NAN Ukrainy.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1992b. O nekotorykh osobennostiakh skifskogo pogrebalnogo obriada Dnepro-Molochanskogo mezhdurech'ia. In: *Kimmeriitsy i skify. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia pamiatii A. I. Terenozhkina, 25—28 maia 1992 r. Tezisy dokl.* Melitopol, s. 82-83.
- Rassamakin, Iu. Ia. 2000. Kvitianskaia kultura: istoriia i sovremennoe sostoianie problemy. *Stratum plus*, 2, s. 117-177.
- Rassamakin, Iu. Ia. 2003. Pogrebenie znatnogo kochevnika na r. Molochnoi: opyt rekonstruktsii veshchevogo kompleksa. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 3, s. 207-230.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2006. Kurhan bilia s. Starobohdanivka ta deiaki problemy absoliutnoi khronolohii doby ranniı bronzы basein r. Molochnoi. *Materialy ta doslidzhennia z arkhelohii Skhidnoi Ukrainy*, 5, s. 122-156.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2017. Unikalnaia nakhodka modeli nosa iz pogrebeniia iamnoi kultury v kurgane na r. Molochnoi. *Tyragetia*, s. n., XI (XXVI), 1, s. 67-74.
- Rudynskyi, M. Ya. b. r. *Bez nazvy. Mashynopys*. NA IA NAN Ukrainy, f. 30, spr. 73/2.
- Rudinskii, M. Ia. 1950. *Otchet ob arkhologicheskikh raskopkakh v Zaporozhskoi obl. na rr. Molochnaia i Konka za 1950 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 1, spr. 108.
- Saienko, V. 2015. Porivnialni zhyttiepysy: Borys Mykolaiovych Hrakov ta Oleksii Ivanovych Terenozhkin. *Materialy i doslidzhennia z arkhelohii Prykarpattia i Volyni*, 19, s. 123-135.
- Symonenko, O. V. 1999. *Sarmaty Pivnichnogo Prychornomor'ia. Khronolohiia, periodyzatsiia ta etno-politychna istoriia*. Dysertatsiia d. i. n. NA IA NAN Ukrainy.

Symonenko, O. V. 2019. Narys ukrainskoho sarmatyznavstva. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 171-182.

Smyrnov, K. F. 1960. Kurhany bilia m. Velykoho Tokmaka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 164-189.

Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.

Tarasenko, I. H. 2017a. Diiialnist Postiinoi arkheolohichnoi ekspedytsii na novobudovakh Pivdnia Ukrainy (1950—1951 rr.). In: *Interpretatsiia arkheolohichnykh dzherel: zdobutky ta vyklyky. Materialy naukovoi konferentsii molodykh vchenykh*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 159-162.

Tarasenko, I. H. 2017b. Do istorii riativnykh doslidzhen na Kam'ianii Mohyli u 1950-kh rr. *Arkheolohiia*, 4, s. 130-144.

Telehin, D. Ya. 1971. Eneolitychni stely i pam'iatky nyzhnomykhaivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-17.

Telegin, D. Ia. 1990. Novye raskopki poseleniia Kamenaiia Mogila v Priazove. In: *Problemy pervobytnoi arkheologii Severnogo Prichernomor'ia. Tezisy dokladov iubil'einoi konferentsii k 100-letiiu Khersonskogo muzeia drevnosti*. Kherson, s. 31-33.

Terenozhkin, O. I. 1951. Kurhan Storozhova Mohyla. *Arkheolohiia*, V, s. 183-191.

Terenozhkin, A. I. 1952a. Arkheologicheskie issledovaniia v 1951 g. na territorii stroitelstva Molochanskogo vodokhranilishcha. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 1, s. 15-20.

Terenozhkin, A. I. 1952b. *Otchet o raskopkakh kurganov na r. Molochnoi v 1952 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/7-a.

Terenozhkin, A. I. 1952c. *Dnevnik Iuzhno-Molochanskoi ekspeditsii 1952 goda.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/7-a.

Terenozhkin, A. I. 1953. Kurgany bronzovogo veka na r. Molochnoi. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 2, s. 88.

Terenozhkin, A. I. 1956. Raskopki kurganov v doline reki Molochnoi v 1952 g. *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 63, s. 70-75.

Terenozhkin, O. I. 1960. Kurhany v dolyni r. Molochnoi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 3-16.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.

Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu Zolotoordynskikh khanov*. Moskva: MGU.

Fialko, E. E. 2012. Pogrebenie amazonki v doline reki Molochnoi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 43-49.

Shaposhnykova, O. H. 1971a. Pam'iatky typu nyzhnoho sharu Mykhaivky. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, 1, s. 250-258.

Shaposhnykova, O. H. 1971b. Yamna kultura. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, 1, s. 263-287.

Shaposhnykova, O. H. 1971c. Katakombna kulturna oblast. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, t. 1, s. 317-333.

Shaposhnikova, O. G. 1985. Iamnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologia Ukrainskoi SSR*, 1. Kiev: Naukova dumka, s. 336-353.

Shaposhnikova, O. G. 1987. Epokha rannego metala v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei Iuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-16.

Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi—rannei bronzy v basseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-36.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N. 2002. Ingulskaia katakombnaia kultura (areal i voprosy periodizatsii). In: Iarovi, E. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ia (V tys. do n. e. — V vek n. e.). Materialy III Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Tiraspol, 5—8 noiabria 2002 g.* Tiraspol, s. 135-138.

Rassamakin, Ju. J. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr.)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Ju. J. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr.)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

I. H. Tarasenko

TO THE HISTORY OF THE ARCHAEOLOGICAL STUDY OF THE MOLOCHNA RIVER'S VALLEY IN THE 1950s

Protective expeditions of the 1950s, which worked in the region of North-Western Azov, in fact, started important work on the study of the unexplored region. The material obtained by the Molochanska expedition demonstrated the settlement of the territory of the North-Western Azov region by representatives of various cultures for a considerable period of time from the Eneolithic to the early Middle Ages.

The Eneolithic period in the region is represented by burials of the Kvitnianska (Postmariupolska) culture and sites of the Zhyvotylyvka-Vovchansk (Zhyvotylyvka) type. It was during the Eneolithic period that the first barrow mounds appeared in the region.

Research on the Molochna River revealed a complex of Yamna culture burials, which provided a broader picture of the nature of the Yamna culture in the Northwestern Pontic region, which was previously impossible due to the small amount of material and its fragmentary introduction to the science. O. I. Terenozhkin was the first who has characterized the burial rite and grave goods of the sites of Yamna culture in this region. In addition, the researcher's conclusions regarding the level of development of the Yamna population based on unique finds (remains of a wooden hump, a stone stele, etc.) are important.

The results of the research of the Molochanska expedition occupied one of the main places in the study of the question of the genesis of the Catacomb tribes. Thus, it obtained quite a large group of early Catacomb burials, the study of which could shed light on the process of occurrence of Catacomb tribes in Northern Azov.

For the Late Bronze Age, about a hundred burials of Zrubna culture were obtained. This allowed us to start thorough research of this period in the North-Western Azov region.

Discovery of a large Sarmatian barrow necropolis in the Molochna River Valley, which is one of the three known today, greatly expanded the knowledge of researchers about the population of the Azov steppes at the turn of Christian era which was very limited before.

The material obtained by the Molochanska expedition was almost completely introduced into scientific use. It significantly expanded the possibilities of researchers in the development of important issues of various cultures of the ancient past of the Ukrainian steppes. For a long time, this material remained the main, if not the only, source for the study of the prehistory of the North-Western Azov region and became the basis for a wide study of the region in the future.

Keywords: 1950s, Molochanska expedition, O. I. Terenozhkin, Molochna River Valley, South Ukrainian Canal, protective excavations, sites of the Eneolithic—Bronze Age, early Iron Age, Early Middle Ages.

Одержано 21.10.2023

ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

TARASENKO Iryna, Junior Researcher, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2766-1880,

e-mail: iryna_tarasenko@ukr.net.